

S&D

4 2024

SOCIALISME
DEMOCRATIE

*Waarom
zijn de achterblijvers zo boos?*

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie
Verschijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer
Nik de Boer
Meike Bokhorst
Wimar Bolhuis
Josette Daemen
Patricia Dinkela (*eindredactie*)
Janneke Holman (*eindredactie*)
Ruud Koole
Marijke Linthorst
Annemarieke Nierop (*hoofdreductie*)
Tim 'S Jongers
Arjan Reurink
Vera Vrijmoeth
Bram van Welie

**De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl**

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting
Theresiastraat 13
2593 AA Den Haag

E-mail send@wbs.nl

Vormgeving

Jaap Swart

Abonnementen

Bel 06 206 12 852,
mail info@vangennep-boeken.nl
voor een abonnement of kennis-
makingsnummer of meldt u zich
aan via het formulier op
www.vangennep-boeken.nl.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep
A-Lab, Overhoeksplein 2
1031 KS Amsterdam
info@vangennep-boeken.nl
06 206 12 852

Abonnementsprijzen per jaargang

- ▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 25
- ▶ Particulier Nederland: eerste jaar € 40,50, daarna € 84,50
- ▶ Instelling Nederland: € 164,50
- ▶ Proefabonnementen: € 15 voor 3 nummers
- ▶ Particulier buitenland: € 147,50
- ▶ Instelling buitenland: € 175,50
- ▶ Losse nummers € 17,50

S&D online

Gratis voor abonnees
Niet abonnees betalen € 2 per maand (per maand opzegbaar).
Aanmelden via send@wbs.nl

© 2024 Uitgeverij Van Gennep

Beeld cover: Robert Hoetink/iStock

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Wat is er met onze mannen aan de hand?

De afgelopen drie nummers van S&D stond telkens één thema centraal, achtereenvolgens migratie, financialisering en grondpolitiek. Dit zomernummer is weer een ‘ouderwets’ nummer met een waaier aan onderwerpen.

Voor wie toch een rode lijn wil zien: het gaat veel over werk, en hoe werk verandert. De fotoserie van Wouter Zaalberg laat het werk in de Amsterdamse haven zien. Heike Vethaak en Egbert Jongen deden voor de FNV onderzoek naar de inkomensverdeling van de afgelopen veertig jaar in Nederland, en constateren dat het inkomen van mannen met een lager inkomen is achtergebleven bij overige inkomens en dat ook hun werkzekerheid sterk is verslechterd. Het is een belangrijke, niet heel makkelijk te doorgronden analyse die nog verdere duiding behoeft. Wat is er met onze mannen aan de hand?

Geert Schuermans geeft geen antwoord op die vraag, maar analyseert wel waarom de ‘achterblijvers’ zo boos zijn. Mensen aan de onderkant van de sociale ladder voelen zich niet alleen in de steek gelaten, ze zijn het ook, zegt hij. En het is moeilijk daarbij dan niet aan de mannen van Vethaak en Jongen te denken.

Dat niet eerder is geconstateerd dat het inkomen van mannen aan de onderkant van de inkomensladder is achtergebleven komt onder andere doordat de overheid gezinnen met een laag inkomen de laatste decennia veel meer is gaan compenseren, via belastingmaatregelen en toeslagen. De nadelen en beperkingen hiervan zijn genoegzaam bekend. Arjan Reurink pleit daarom voor veel meer prijsregulering – voor energie, voedsel en woningen – in plaats van altijd via herverdeling de boel proberen te repareren.

Paul de Beer en Rein de Sauvage Nolting luiden de noodklok over het Nederlandse cao-stelsel. Steeds minder werkenden vallen onder een cao, en dat zet de solidariteit in ons poldermodel onder grote druk.

Ruud Koole geeft een geschiedenisles sociaal-democratie met tips voor nu, aan de hand van drie cruciale jaren: 1937, 1946 en 1977. En Joop van den Berg begint dit nummer met een analyse van de totstandkoming van het nieuwe PVV/VVD/NSC/BBB-kabinet. Zelfs de VVD is volkspartij af, constateert hij.

Kortom: een nummer vol analyses, hopelijk voor elk wat wils.

Een mooie zomer toegewenst!

Annemarieke Nierop, hoofdredacteur

Hermen Hoek en Marc van Osch zijn werkzaam als docent Nederlands op de OSG Hugo de Groot in Rotterdam. Met Vrijmipo bezorgen zij poëzie op bijzondere en onvermoede plekken.

Er zijn van die dichters die herinnerd worden om slechts één vers, één regel of soms zelfs om alleen de titel van een gedicht. Maar misschien is dit nog erger: veel mensen kennen een zin van je uit het hoofd, maar zijn vergeten welke dichter er nu ook alweer bij die regel hoorde. *Groots en meeslepend wil ik leven!* Gevleugelde woorden inmiddels – maar wie schreef het?

(...) *tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren.* Grote kans dat u die woorden kent, maar weet u ook wie het schreef en uit welk gedicht het komt? Je zou dit het omgekeerde BLØF-effect kunnen noemen: als je op de radio een hoop onzin over Zeeland hoort, verpakt in een jasje van onbegrijpelijke metaforen – is de kans groot dat je goed raadt om welke band het gaat, óók als je het liedje zelf niet kent.

Terug naar die dichters van wie slechts één gedicht onthouden wordt. In 1926 publiceerde P.N. van Eyck een gedicht dat achteraf zijn enige vers zou blijken dat de tand des tijds zou kunnen doorstaan. Dat het gedicht – dat verder voor zich spreekt en weinig toelichting behoeft – een instant-klassieker werd, is niet zo vreemd: het vertelt een geweldig verhaal, en nog smeuiïg ook. Ironisch genoeg is juist dit ene Van Eyck-gedicht niet helemaal van hem: al in de middeleeuwen deden versies van dit verhaal de ronde in Perzië – zoals van de beroemde dichter Roemi. Een paar jaar vóór Van Eyck zijn versie liet verschijnen, kwam er in Frankrijk een boek uit waarin Jean Cocteau het verhaal over de tuinman en de dood vertelt – compleet met alle details die we ook bij Van Eyck zien.

De dichter pleegde dus plagiaat bij het gedicht dat hem later onsterfelijkheid verleende. Aan de dood valt niet te ontkomen, zo lezen we. Maar over het literaire leven na de dood hebben we ook niet veel te zeggen.

De tuinman en de dood

Een Perzisch Edelman:

Van morgen ijlt mijn tuinman, wit van schrik,
Mijn woning in: 'Heer, Heer, één ogenblik!

Ginds, in de rooshof, snoeide ik loot na loot,
Toen keek ik achter mij. Daar stond de Dood.

Ik schrok, en haastte mij langs de andere kant,
Maar zag nog juist de dreiging van zijn hand.

Meester, uw paard, en laat mij spoorlags gaan,
Voor de avond nog bereik ik Ispahaan!' –

Van middag (lang reeds was hij heengespoed)
Heb ik in 't cederpark de Dood ontmoet.

'Waarom,' zo vraag ik, want hij wacht en zwijgt,
'Hebt gij van morgen vroeg mijn knecht bedreigd?'

Glimlachend antwoordt hij: 'Geen dreiging was 't,
Waarvoor uw tuinman vlood. Ik was verrast,

Toen 'k 's morgens hier nog stil aan 't werk zag staan,
Die 'k 's avonds halen moest in Ispahaan.'

P.N. van Eyck (1887-1954)
Uit: *Verzameld werk* (1958)

Kinderopvang: private aanbieders en publiek belangen

Help, het kapitaal neemt ons over! Die titel gaf Mirjam de Rijk haar prijswinnende serie artikelen in de *Groene Amsterdammer* mee over de macht van het bedrijfsleven over onze publieke voorzieningen. Hoewel de kinderopvangsector grotendeels publiek gefinancierd is via toeslagen zijn er geen regels voor winst-maximalisatie, topinkomens en financiële continuïteit. Bedrijven kopen kinderopvanglocaties in rijkere wijken op, verhogen de prijs voor opvang en verkopen de locatie gemiddeld na vier jaar voor een hoger bedrag weer door. Het personeelsverloop is bij deze locaties bijna twee keer hoger dan gemiddeld, zo berekende SEO.

Marktwerking in de kinderopvang kwam er in 2005 om nieuwe aanbieders een kans te geven meer opvangplekken te creëren. Het idee vanuit het kabinet-Balkenende was maatschappelijke ondernemingen meer ruimte te geven binnen een nieuw wettelijk kader. Maar het wetsvoorstel voor de maatschappelijke onderneming haalde het niet. In de kinderopvang kwamen er vervolgens naast stichtingen grote private equity-bedrijven en kleine gastouderbedrijven, die het speelveld totaal veranderden.

Ook al is maar 12% van de kinderopvang met private equity gefinancierd, toch heeft dat grote effecten, omdat het de normen op de werkvloer bepaalt. Regels voor pedagogische kwaliteit en veiligheid zijn gedetailleerd landelijk voorgeschreven om een race to the bottom tegen te gaan.

Kinderopvang dient natuurlijk niet alleen om werkgelegenheid van ouders te bevorderen, zij is er ook om jonge kinderen pedagogisch te ontwikkelen. De lokale educatieve agenda is steeds meer onderdeel geworden van het toezicht vanuit de gemeenten. De Inspectie van het

Onderwijs spreekt daar nalatige gemeenten ook op aan. GGD-inspecteurs die eerst vooral toezicht hielden op de welzijns- en veiligheidsregels in de kinderopvang zijn in opdracht van de gemeenten met een breder normenkader meer gaan kijken naar pedagogische kwaliteit.

Goed toezicht houden op de pedagogische kwaliteit vergt echter veel van de professionele ontwikkeling en training van GGD-inspecteurs. Het is minder eenduidig dan hygiëne-normen controleren. Vanuit de sector klinkt de roep voor meer centrale afstemming over normontwikkeling, om te voorkomen dat elke inspecteur de normen anders uitlegt in de 25 GGD-regio's.

MEIKE BOKHORST

Redacteur S&D

Zeker als je bedenkt dat door de plannen voor vrijwel gratis kinderopvang er weer veel nieuwe opvangplekken nodig zullen zijn. Dat zal de druk verhogen op private aanbieders om winstgevende locaties over te nemen of uit te breiden en met elkaar te concurreren om schaarse medewerkers. Vooral het tekort aan pedagogische medewerkers is groot. Zeker in achterstandswijken is het lastig om genoeg gekwalificeerd personeel te vinden voor de voor- en vroegschoolse educatie, die essentieel is om onderwijsachterstanden tegen te gaan.

Het is aan de politiek te bewaken dat er niet teveel publiek geld privaat weglekt en dat goede kinderopvang met voor- en vroegschoolse educatie ook in de minder rijke wijken beschikbaar blijft. En dat het tekort aan pedagogische medewerkers niet ten koste gaat van de kinderen met taalachterstanden.

Kabinet zonder volkspartijen

Voor het eerst sinds de Eerste Wereldoorlog is een kabinet aangetreden dat niet steunt op een traditionele volkspartij.¹

De Partij van de Arbeid was in 2017 al ineengezakt. Zij herstelt zich nu in de samenwerking met GroenLinks, maar dat maakt van de combinatie nog geen volkspartij. Het CDA heeft intussen hetzelfde lot ondergaan. De Europese verkiezingen laten enig herstel zien, goed voor het zelfvertrouwen, maar of dat echt tot herleving leidt, moet worden afgewacht. De VVD mag dan wel meedoen aan dit kabinet (zij het hoorbaar tandenknarsend), zij heeft bij de laatste Kamerverkiezingen haar karakter van volkspartij verloren.²

Wat ik bedoel met het begrip ‘volkspartij’ is het volgende: het gaat om een institutie met diepe historische wortels in de samenleving, die gemeten naar electoraat en leden geen uitgesproken klassen karakter kent en die betrekkelijk nauwe banden onderhoudt met organisaties en instellingen in de maatschappij.³ Dat hoeven niet zulke nauwe banden te zijn als wij in Nederland hebben gekend in de tijd van de verzuiling; ook zonder die hechtheid kunnen volkspartijen

Op 2 juli stond het kabinet-Schoof op het bordes. Eensgezind ziet de ploeg er niet uit. Dat dit PVV-kabinet er daadwerkelijk zou komen, bleef lang zeer onzeker. Een reconstructie van zeven bizarre maanden.

JOOP VAN DEN BERG

Emeritus hoogleraar aan de Universiteit van Leiden (parlementaire geschiedenis) en Maastricht (parlementair stelsel), oud-directeur van de Wiardi Beckman Stichting en oud-lid van de Eerste Kamer

opereren in breder verband, zoals in het buitenland gebruikelijk is.

Het kabinet dat nu is gevormd, is van alle maatschappelijke banden losgeslagen. Het bestaat uit partijen zonder maatschappelijke wortels en, met uitzondering van de VVD, zonder traditie. De grootste partij in de coalitie is er zelfs een zonder leden en dus zonder rekruteringsbasis. Een partij ten slotte, met buitengewoon discutabele opvattingen en gedrag als het gaat om democratie en rechtsstaat. De andere drie partijen willen met de PVV en met elkaar nauwelijks te maken hebben, al lijkt het erop dat de, in 2023 heel even succesvolle BBB sterke vriendschapsbanden met de PVV is gaan ontwikkelen.

Daarom was het ook van meet af aan een probleem om voor de totstandkoming van een combinatie van de vier gezelschappen-zonder-wortels een geschikte verkenner of informateur te vinden. Wilders beging aanstonds een

De VVD heeft bij de laatste Kamerverkiezingen haar karakter van volkspartij verloren

majeure blunder door Eerste Kamerlid Gom van Strien naar voren te schuiven. Die moest alweer stoppen voordat hij was begonnen wegens het voeren van verdachte commerciële activiteiten. Vervolgens moesten anderen pacificatiewerk verrichten.

Niet voor het eerst leidde dit tot aanwijzing van een sociaal-democraat tot verkenner, in dit geval de met Wilders blijkbaar bevriend geraakte Ronald Plasterk. Dat werd geen succes, vooral omdat Pieter Omtzigt van Nieuw Sociaal Contract niet met Plasterk uit de voeten kon. Vervolgens mocht nog een tweede sociaal-democraat, Kim Putters, het werk voortzetten en nu met

enig succes. Het echte informatiewerk werd vervolgens opgedragen aan de christendemocraat Richard van Zwol en de SGP-er Elbert Dijkgraaf.

Merkwaardig: al sinds 2002 moet nogal eens worden begonnen met vrede-stichtend werk alvorens een kabinet tot stand te brengen. Dat blijkt telkens overgelaten te moeten worden aan uitgesproken vertegenwoordigers van de oude, traditionele volkspartijen, PvdA en CDA. Daar vallen de namen van Piet-Hein Donner en Richard van Zwol (CDA), Ronald Plasterk, Mariette Hamer en Kim Putters (PvdA). Ook de VVD-man Johan Remkes moet hier worden meegerekend.⁴ Natuurlijk is er de pacificator bij uitstek, Herman Tjeenk Willink⁵, weliswaar ook sociaal-democraat maar voornamelijk van iedereen, bijna zoals de koning, die sinds 2012 niet meer mee mag doen.

Uiteindelijk bleek de gekozen politiek te falen bij de goede voleinding van de regeringsvorming: niet een van de vertegenwoordigers van de deelnemende partijen maar een ambtenaar-buitenstaander moet als minister-president 'de boel bij elkaar houden', zoals Joop den Uyl dat noemde. Of om het te zeggen in de termen van Pierre Rosanvallon en, in ons land, Ruud Koole⁶: om de democratie te laten functioneren moet het zwaartepunt worden verplaatst van de politieke 'pijler', het complex van gekozen en verantwoordelijke politici, naar de 'on-gekozen pijler', die van ambtenaren, rechters, toezichthouders in de 'contre-démocratie', zoals Rosanvallon dat noemt. De meeste ministers mogen dan, in tegenstelling tot de premier, uit de Kamer komen of althans uit het politieke circuit, velen van hen waren nog zeer recent actief in de contre-démocratie. De PVV is hier de uitzondering, met hoofdzakelijk vertrouwelingen van Geert Wilders uit de Tweede Kamer.

De vraag is natuurlijk: hoe heeft het zo ver kunnen komen?

Niet de winnaar wint, maar de onmisbare

In een kabinetsformatie heeft het voor partijen niet veel zin zich te beroepen op het staatsrecht, want dat heeft over de kabinetsformatie weinig of niets mee te delen. Indirect is het wel van belang: juist doordat het niets voorschrijft — behalve de benoeming door de koning — kan het ook niet als argument worden ingeroepen.

Niettemin gebeurt dat meer dan eens, zoals Geert Wilders deed op X, aanstonds na de verkiezingen: ‘De PVV moet gaan regeren. Het volk heeft gesproken. En ons de grootste gemaakt. Dat heet democratie. Speel daarmee geen spelletjes.’ De winnaar van de verkiezingen, zoals hij zonder twijfel was, zou recht hebben op deelname aan de regering en op het minister-presidentschap. Dat staat echter nergens in de Grondwet, is ook geen staatsrechtelijke conventie. Als één partij dat weet, is het de PvdA. In 1948 kreeg zij premier Drees ondanks verlies bij de verkiezingen en met de KVP als grootste. In 1977 kreeg zij geen premier Den Uyl, hoewel zij fors had gewonnen en de grootste was geworden.⁷

Toch wil dat besef ook in PvdA-kring wel eens ontbreken, zoals bij Joop den Uyl in dat beruchte jaar 1977, toen niet hij maar Dries van Agt premier werd. Het bracht Den Uyl tot de hartenkreet in de Tweede Kamer bij het debat over de regeringsverklaring: ‘Wat de formatie die achter ons ligt, tot een nachtmerrie en de uitkomst, het kabinet dat vóór ons zit, tot een schrikbeeld maakt, is de tegenstelling tussen de kiezersuitspraak en het optreden van dit kabinet. Dit kabinet klopt niet met de verkiezingsuitslag en betekent uit dien hoofde een belasting voor de werking van de democratie.’⁸

Den Uyl drukte zich veel bloemrijker uit dan Wilders een kleine halve eeuw later, maar het was dezelfde onzin. Kiezers vormen in ons systeem van evenredige vertegenwoordiging geen politieke meerderheid. Een meerderheid is in

Nederland een in het parlement door fracties *geconstrueerde* meerderheid. Geen partij heeft dus ‘recht’ op regeringsdeelname. Zij kan die deelname alleen door onderhandeling verwerven. Of uit haar vingers laten glijden, zoals de PvdA in 1977.⁹

Beslissend in Nederland (en in andere landen met evenredige vertegenwoordiging) is niet wie de verkiezingen heeft gewonnen of de grootste is. Beslissend is wie dankzij de ver-

Nergens staat in de Grondwet dat de winnaar van de verkiezingen recht heeft op deelname aan de regering en op het minister-presidentschap

kiezingen onmisbaar voor de meerderheid is geworden, dat wat onze zuiderburen ‘incontournable’ noemen.¹⁰ Zeker, heel lang was dat meestal ook de grootste partij, maar uiterlijk sedert de jaren negentig hoeft dat niet meer het geval te zijn.

Een partij als D66 behaalde in 1994 grote kiezerswinst maar was lang niet de grootste. Niettemin, zij was voor elke meerderheid een onmisbare partner en dus kon zij bepalen wie er met wie in het kabinet terecht zou komen. In 2006 was dat, in weerwil van verlies, de PvdA onder Wouter Bos en in 2012 opnieuw de PvdA, maar nu onder Diederik Samsom.

Op 22 november 2023 werd de PVV wel de grootste maar was zij niet onmisbaar. Ook GroenLinks|PvdA won fors, maar was desondanks evenmin onmisbaar. Onmisbaar werden twee partijen, die spoedig merkten dat zij in hun ‘incontournabilité’ tot een Siamese tweeling waren geworden: VVD en NSC. Een kabinet zonder die beide partijen was onmogelijk, maar

zij bleken ook niet los van elkaar te kunnen opereren. Vervolgens ging de voorkeur niet naar links maar naar rechts.

De rol van de winnaar van de verkiezingen beperkt zich in ons land tot het initiatief in de formatie.¹¹ Dat is wel een staatsrechtelijke conventie geworden, doordat de koningin die na de Tweede Wereldoorlog doorgaans ging hanteren. Vervolgens nam vanaf 2012 de Tweede Kamer die conventie over en hield daar in de jaren erna aan vast. Er is intussen alleen iets bij gekomen, dat dankzij de leiding van de Tweede Kamer wél kan maar onder de Koning moeilijker was te verwezenlijken: het stellen van eindtermijnen aan de verkenner of informateur.¹² Het formatietempo is er misschien niet echt hoger van geworden, maar het heeft de druk erop wel verhoogd. Bij de informatie-activiteiten van zowel Kim Putters als van het koppel Van Zwol/Dijkgraaf heeft dat gunstig gewerkt.

Het is geen staatsrechtelijke verplichting of conventie, maar formeren is, naar het woord van Tjeenk Willink, een kwestie van 'faseren', de dingen in de goede volgorde doen.¹³ Oud-premier Jelle Zijlstra verwoordde het iets fraaier, toen een al te gretige informateur Schmelzer hem in 1966 snel premier wilde maken: 'Eerst de verplichte figuren, Norbert, en dan pas de vrije Kür.'¹⁴ (Het waren de gloriejaren van de recent overleden kunstrijdster Sjoukje Dijkstra.) Juist daar liet Plasterk het als verkenner afweten: eerst alle alternatieven serieus nagaan voordat je toewerkt naar de coalitie van je voorkeur. Vervolgens ging het tijdens zijn informatie dus mis.

Een 'cordon sanitaire' ontbreekt, met verreikende gevolgen

De linkse partijen in Nederland zijn er nooit echt duidelijk over geweest, maar hun houding was en is meestentijds dat samenwerking met politieke partijen van 'extreem' of 'radicaal'

Een kabinet zonder VVD en NSC was onmogelijk, maar zij bleken ook niet los van elkaar te kunnen opereren

rechts in een regering niet mogelijk zou moeten zijn. Zij wilden in elk geval zelf niet zulke samenwerking, nationaal noch lokaal. Samenwerking in de volksvertegenwoordiging bij moties of amendementen was en is doorgaans een kwestie van opportuniteit. De andere partijen hadden daar minder sterke opvattingen over. In 2002 was daar al geen bezwaar tegen coalitievorming met de Lijst Pim Fortuyn, die toen nog breed voor 'extreemrechts' werd gehouden. De coalitie met de LPF werd geen succes en bleek al spoedig niet voor herhaling vatbaar, zoals zichtbaar werd in 2003.

Mogelijke samenwerking met de PVV van Geert Wilders werd van meet af aan als problematisch gezien, ook bij partijen van centrum-rechts. Niettemin bleek dat in 2010 al niet echt meer een probleem, toen samenwerking met Wilders in een gedoogrol door de VVD zonder veel aarzeling werd aanvaard, maar ook door het CDA, zij het ten koste van interne verscheurdheid. Een congres van die partij stemde immers met een meerderheid van twee derden voor samenwerking en dus kwam het kabinet er, gedoogd door de PVV. Een derde van het CDA bleef verweesd achter. Vervolgens liep ook dit kabinet uit op een fiasco en het gaf premier Rutte de legitimatie om samenwerking met de PVV verder uit te sluiten, zij het niet om principiële maar hoofdzakelijk om financieel-politieke redenen. Totdat zijn opvolger, Dilan Yesilgöz, aan die uitsluiting in 2023 hortend en stotend een einde maakte.

Belangrijk hieraan is dat in Nederland van een 'cordon sanitaire' nooit werkelijk sprake is

geweest, zoals dat wel het geval is in Duitsland, Frankrijk en België. De Franstaligen in België willen helemaal geen communicatie met ‘extremerechts’ en hanteren zelfs een media-boycot.¹⁵ In Vlaanderen wordt er niet met Vlaams Belang samengewerkt in de federale en regionale regering noch in het plaatselijk bestuur. Niets daarvan in Nederland.

De PVV alsnog uitsluiten bij de vorming van een kabinet zou, juist nu die zo groot is geworden, op zijn minst inconsequent zijn geweest en ten opzichte van de PVV-stemmers zelfs als kiezersbedrog kunnen worden uitgelegd. Zo lag het ook voor de hand dat de PVV als grootste partij in de Tweede Kamer het initiatief mocht nemen bij de voordracht aan de Kamer van een verkenner, respectievelijk informateur. Als de Kamer die voordracht overneemt, moet dat worden gezien als een opdracht van de Tweede Kamer aan de verkenner en de informateurs. Dan ligt het niet voor de hand dat iemand die wordt gevraagd als verkenner op te treden dit weigert, omdat de PVV het initiatief heeft genomen. Ook niet als dit voor zijn eigen partij minder prettig uitvalt.

Het was dus terecht dat Ronald Plasterk eerst de post van verkenner en vervolgens die van informateur aanvaardde, al kan men twisten over zijn persoonlijke motivering.¹⁶ Dat geldt a fortiori voor SER-voorzitter Kim Putters, die geacht werd de formatie uit een intussen ontstane impasse te trekken. Dat geldt ten slotte ook voor informateur en formateur, Richard van Zwol, ook al ‘baalde’ begrijpelijkerwijs de fractievoorzitter van het CDA, Henri Bontenbal.

Informateur Plasterk zorgde in zijn fase van de formatie voor een aantal funderende zinnen over de democratische rechtsstaat. Putters zorgde voor niet-onderhandelbare teksten over de internationale rechtsorde en de financiële soliditeit van een nieuw kabinet. Of dit alles niet

was gebeurd met een informateur uit een andere politieke partij is irrelevant. Waar het om gaat is dat deze twee in elk geval in dit opzicht hun politieke plicht hebben vervuld.

Onder druk, of eigener beweging, moest Wilders afzien van het premierschap en zijn rabiate anti-islamisme en andere vormen van uitsluiting van bevolkingsgroepen ‘in de ijskast’ zetten. Later bleek dat ook te gelden voor zijn volgelingen, zoals Marjolein Faber via X liet weten, of moest laten weten om minister te kunnen worden.

De vraag is natuurlijk of dat voldoende is. Door niet te kiezen voor een cordon sanitaire hebben de overige politieke partijen gekozen voor de verplichting tot permanente alertheid en het telkens wegen van nieuwe vragen en

Het hoofdlijnenakkoord heeft veel weg van vier stapeltjes papier, één per deelnemende partij, waar de informateurs een nietje doorheen geslagen hebben

omstandigheden. Het hanteren van een cordon sanitaire is in de praktijk zeker niet eenvoudig, maar de weg die de Nederlandse democratische partijen, in het bijzonder die van centrum-rechts, hebben gekozen is nog heel wat ingewikkelder en gevaarlijker.

Zoals het verloop van de formatie al heeft laten zien, is op deze wijze opereren een verblijf op een glijdende schaal, met het grote risico mensen en gedragingen te aanvaarden die je normaal onaanvaardbaar zou vinden. Dat wordt niet verholpen door dan maar een ‘extraparlamentaire’ relatie met het te vormen kabinet aan te gaan.

Een 'kabinet van gemengde samenstelling'

Om van het nieuwe kabinet te spreken als een 'extraparlamentair' gezelschap is, het is al vaak opgemerkt, overdreven als het al niet principieel onjuist is. Volgens de opvatting van P.J. Oud in zijn oude maar niet minder actuele *Constitutioneel recht* is spreken over 'extraparlamentaire' kabinetten al sedert halverwege de negentiende eeuw onjuist: sedert de jaren zestig van die eeuw is elk kabinet afhankelijk van het vertrouwen van de Tweede Kamer en dus in de kern parlementair.¹⁷

Een kabinet kan eventueel nog extraparlamentair heten, als er geen enkel Tweede Kamerlid instapt, politieke leiders erbuiten blijven en het zelf zijn regeerakkoord fabriceert. Maar ook dan zijn er maar heel weinig kabinetten in de

De VVD stuurt misschien meer bekwaamheid naar het kabinet dan de PVV, maar toch in hoofdzaak mensen van het hard gekookte rechtse soort

Nederlandse historie extraparlamentair¹⁸ en het nu gevormde kabinet in elk geval niet. Vier fractievoorzitters hebben het 'hoofdlijnenakkoord' tot stand gebracht, veel ministers zijn uit de Kamer naar het kabinet overgestapt en alleen de vier politieke leiders zijn in de Kamer gebleven.

Toch is de samenstelling van het kabinet bijzonder en het beantwoordt eerder aan een omschrijving die afkomstig is van P.J. Troelstra: een 'kabinet van gemengde samenstelling'.¹⁹ Daarmee bedoelde hij een kabinet dat bestond uit partijen met een wezenlijk verschillend karakter en die dus niet erg geschikt waren om met de vereiste homogeniteit te besluiten. Troelstra leek het dan ook beter als het homogeniteitsver-

eiste voor kabinetsbesluiten verviel. Daar voelden andere partijen weer niets voor.

Drees en zijn partijgenoten losten dat later op door wel in een 'kabinet van gemengde samenstelling' (in zijn geval: van confessionele partijen en de PvdA) te stappen en ook het homogeniteitsvereiste te aanvaarden. Tegelijk verlangden zij dat Kamerfracties niet aan elk besluit van het kabinet zouden zijn gebonden en grote parlementaire vrijheid van oordelen zouden behouden. Het liet zo ook aan individuele ministers grote handelingsvrijheid. Een regeerakkoord zou dus ook zo klein mogelijk moeten zijn en alleen over enkele voorspelbare conflictpunten mogen gaan.

Met zo'n kabinet heeft de nieuwe ploeg van Dick Schoof meer gelijkenis. Het 'hoofdlijnenakkoord' zou Drees nog veel te dik zijn geweest²⁰, maar het laat onmiskenbaar vrij veel open. Ministers krijgen dus grote eigen ruimte en de Tweede Kamer behoudt grote vrijheid van handelen. Probleem is wel dat het hoofdlijnenakkoord veel weg heeft van vier stapeltjes papier, één per deelnemende partij, waar de informateurs een nietje doorheen geslagen hebben. Wat opvalt is immers het totale gebrek aan samenhang. Het meest hecht is nog het financiële kader, maar dat wijkt ook weer af van de tekst van het akkoord. Veel ministeriële vrijheid zal waarschijnlijk blijken vogelvrijheid te zijn.

Dat alles onder leiding van een premier die politiek in het luchtledige opereert, zonder enige binding aan een partij of fractie die hem in beginsel ruggensteun verleent. Een premier-zaakwaarnemer²¹ die voor zijn voortbestaan afhankelijk is van het humeur van vier fractievoorzitters, tevens politieke leiders, in de Tweede Kamer die elkaar nauwelijks vertrouwen.

Italië had een tijdje zo'n premier, Giuseppe Conte, die geen ambtenaar maar professor was (2018-2021). Dat was al geen succes. Polen had

een premier, Mateusz Morawiecki van PiS en dus wel met sterke partijbinding, maar tegelijk de eerste bediende van de politieke leider, Jaroslav Kaczynski die in het parlement bleef.²² Ook al geen succes, vooral niet in het verband van de Europese Raad van regeringsleiders, waar beide heren niet serieus werden genomen: ze moesten te vaak met 'thuis' bellen om te vragen of

De PVV alsnog uitsluiten bij de vorming van een kabinet zou, juist nu die zo groot is geworden, ten opzichte van de PVV-stemmers als kiezersbedrog kunnen worden uitgelegd

het zo goed was. De Nederlandse ervaringen met premiers-zaakwaarnemers in het verleden zijn ook niet onverdeeld gunstig: mannen als De Quay (1959–1963) en Marijnen (1963–1965) gelden niet bepaald als erg sterke en gezaghebbende kabinetsleiders.²³

Evenals het hoofdlijnenakkoord maakt ook de personele samenstelling van het nieuwe kabinet geen samenhangende en sterke indruk. Wilders stuurt voornamelijk vertrouwelingen naar het kabinet, die tegelijk kunnen gelden als uitgesproken 'hardliners'. De vraag is: is dat de wraak van Wilders voor de weigering hem premier te laten worden of heeft hij niet meer competentie in de voorraad?

De VVD stuurt misschien meer bekwaamheid naar het kabinet, maar toch in hoofdzaak mensen van het hard gekookte rechtse soort, met uitzondering misschien van Sophie Hermans, die in opvattingen over klimaatbeleid weinig verschilt van de vertrokken minister Rob Jetten.

Het NSC vaardigt voornamelijk mensen af die qua vakkundigheid bij hun ministerie pas-

sen, maar of zij er ook politiek tegen zijn opgewassen, moet worden afgewacht. Hetzelfde geldt voor BBB. Sowieso is er in het kabinet geen enkele bewindspersoon die ervaring als minister meebrengt. Per saldo een onevenwichtig en mager geëquipeerd gezelschap, met een groot risico op ongelukken. Je vraagt je af: is dit nu wat Pieter Omtzigt heeft bedoeld, toen hij een andere politieke cultuur wilde en een beter functionerend bestuur?

Oppositie tegenover het derde opeenvolgende instabiele kabinet

Sinds 2017 heeft Nederland geen stabiel kabinet meer gekend. Het derde kabinet-Rutte kwam in 2017 al moeizaam tot stand en heeft zijn termijn alleen weten uit te dienen tot aan de crisis over de toeslagenaffaire, dankzij de coronapandemie die geen ruimte liet voor kabinetsbreuken. Het vierde kabinet-Rutte, in dezelfde ongelukkige samenstelling, viel na anderhalf jaar uit elkaar, omdat de premier er persoonlijk een einde aan maakte. Er is een coalitie voor in de plaats gekomen die, met uitzondering van de PVV en misschien BBB, niemand echt wil maar die met hangen en wurgen niettemin tot stand is gekomen: 'omdat het moest', aldus Dilan Yeşilgöz.

Het zou overigens een misverstand zijn te geloven dat het kabinet een 'feest voor de oppositie' wordt. Het zal immers noodzakelijk zijn aan de kiezers van de PVV te laten zien dat zij voor de verkeerde hebben gekozen en dat er wel degelijk een alternatief is dat aan de zorgen van deze kiezers tegemoet komt. Een alternatief tevens dat, ook zonder teksten in een regeerakkoord, de rechtsstaat respecteert, de internationale rechtsorde daadwerkelijk bevordert en getuigt van de vereiste financiële soliditeit.

De kritiek zal zich daarnaast vooral dienen te richten op het NSC van Omtzigt, zijn onvervulde pretenties en zijn hypocriete verhalen

over 'goed bestuur' en 'bestaanszekerheid'. NSC is bovendien de enige partij waar twijfel zaaien kan helpen; de andere coalitiepartners zullen weigeren te luisteren, maar dat kan NSC zich niet veroorloven. De partij is immers meer dan de persoon Omtzigt. Veel van deze kritiek kan Frans Timmermans overlaten aan zijn fellere fractiegenoten, die door het 'good cop bad cop'-spel bekwaam te beoefenen kunnen voorkomen dat Timmermans ervaren staatsmanschap aan Wilders wordt uitgeleverd. Dat zij dat kunnen, staat wel vast.

Het zou in het zo versnipperde parlement bovendien schelen als in de oppositie zoveel mogelijk wordt samengewerkt en taken worden verdeeld door GroenLinks|PvdA met D66, VOLT, Partij voor de Dieren en liefst ook de SP in een vorm van schaduwcoalitie.²⁴ Daar waar de middepositie van die partijen niet wordt geschaad is ook samen optrekken met CDA en CU van belang. Zo kan zichtbaar worden gemaakt dat de Nederlandse politiek en samenleving uit meer bestaan dan radicaal-rechtse rancune en provinciale eenkennigheid.

Noten

- 1 J.Th.J. van den Berg en J.J. Vis (2013). *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1796 – 1946*. Amsterdam: Prometheus, pp. 547–549.
- 2 De VVD is een belangrijk deel van haar kiezers kwijtgeraakt en blijkens onderzoek precies dat deel dat van de VVD sedert de jaren zeventig een (nieuwe) volkspartij had gemaakt. Zie: Kristof Jacobs e.a. (2024). Kiezersonderzoek 2023, deel 3: VVD, website stukroodvlees.
- 3 Pepijn Corduwener (2023). *The Rise and Fall of the People's Parties. A History of Democracy in Western Europe since 1918*. Oxford University Press; Joop van den Berg (2023). 'De "volkspartij": naar het einde of naar transformatie?' In: *Christen Democratische Verkenningen*, herfst 2023, pp. 25–33.
- 4 Ter pacificatie trad Donner op in 2002 na de monsterzege van de LPF; Hamer mocht vrede stichten in 2021 na het rampzalige Kamerdebat met Rutte op 1 april van dat jaar; Plasterk in 2023/24 na de monsterzege van Wilders; Putterts eveneens in 2024. Remkes was al eerder als zodanig opgetreden in 2021 als opvolger van Mariëtte Hamer.
- 5 Als vredebrenger trad Tjeenk Willink zelfs vier keer op: in 1998 na de crisis in paars; in 2010 in de hoop een kabinet met de PVV te vermijden; in 2017 vergeefs bemiddelend tussen centrumrechts en GroenLinks; in 2021, na eerder genoemd rampzalig Kamerdebat met Rutte.
- 6 Pierre Rosanvallon (2008). *La contre-démocratie. La politique à l'âge de la défiance*. Parijs: Seuil; Ruud Koole (2021). *Twee pijlers. Het wankele evenwicht in de democratische rechtsstaat*. Amsterdam: Prometheus, pp. 9–18.
- 7 B.H. van den Braak en J.Th.J. van den Berg (2017). *Zeventig jaar zoeken naar het compromis. Parlementaire geschiedenis van Nederland II 1946–2016*. Amsterdam: Prometheus, pp. 44–45 (Drees); pp. 365–376 (Den Uyl).
- 8 Handelingen II zitting 1977–1978, nr. 6 (16 – 19 januari 1978), p. 348.
- 9 Philip van Praag (1990). *Strategie en illusie. Elfjaar intern debat in de PvdA (1966–1977)*. Amsterdam: Het Spinhuis, pp. 293–346.
- 10 J.Th.J. van den Berg (2008). Een vak apart, ook bij de burens, www.parlement.com.
- 11 Carla van Baalen e.a. (2023). *Het vertrouwen zoek*.

- De kabinetsformatie 2021/22 geëvalueerd*. Nijmegen: Vantilt, p. 65.
- 12 Motie Klaver/Sneller, Kamerstukken II 2023 – 2024, 35 788, nr. 229; nieuw artikel 11.1 van het Reglement van Orde van de Tweede Kamer.
 - 13 Van Baalen e.a., *Het vertrouwen zoek*, 76 – 90.
 - 14 Geciteerd in: Peter Bootsma (2017). *Coalitievorming. Een vergelijking van Duitsland en Nederland*, Amsterdam: Boom, p. 297.
 - 15 Koen Haegens (2024). 'Extreem-rechts gedachtegoed wordt langzaam normaal, ziet Léonie de Jonge'. In: *De Groene*, 13 maart 2024.
 - 16 Naar later bleek, streefde Wilders naar het minister-presidentschap voor Plasterk. In tegenstelling tot de rol van 'verkenner' of het informateurschap zou dat hebben moeten leiden tot royement als lid van de PvdA, tenzij Plasterk het lidmaatschap eerder al eigener beweging zou hebben opgezegd.
 - 17 P.J. Oud (1947). *Constitutioneel recht, deel I*, Zwolle: Tjeenk Willink, pp. 328–333.
 - 18 Hoewel er sinds 1945 vaker met die kwalificatie is gewerkt, gaat het bij nader toezien telkens meer om politieke retorica dan om staatsrecht.
 - 19 J.Th.J. van den Berg (1994). Een hete zomer op het Binnenhof. De formatie van het kabinet-Kok in zeven paradoxen. In: *S&D 1994/10*, pp. 455–463.
 - 20 W. Drees (1965). *De vorming van het regeringsbeleid*, Assen: Van Gorcum & Comp – Prakke en Prakke.
 - 21 J.Th.J. van den Berg (1990). De Minister-President. 'Aanjager van noodzakelijk beleid'. In: R.B. Andeweg (red.) *Ministers en Ministerraad*. Den Haag: Sdu-uitgeverij, 97–126.
 - 22 Verstert Borger en Luuk van Middelaar (2024). Een alphadier als premier. In: *De Groene*, 8 mei 2024.
 - 23 Van den Braak en Van den Berg, *Zeventig jaar zoeken naar het compromis*, p. 185
 - 24 J.Th.J. van den Berg (2024). Vorm een schaduwcoalitie. Op: www.parlement.com, 8 maart 2024. Ik beseft dat daar wel complicaties aan vastzitten. Het Reglement van Orde van de Tweede Kamer werkt bij voorbeeld niet stimulerend voor samenwerking en taakverdeling, alleen al omdat fracties geen spreektijd aan elkaar kunnen afstaan.

Prijzen reguleren in plaats van herverdelen

De afgelopen decennia is de overheid gezinnen met een laag inkomen steeds meer gaan compenseren via allerlei belastingmaatregelen en toeslagen. Had zij dat niet gedaan, dan hadden deze gezinnen niet kunnen rondkomen. Het wordt tijd niet alleen pleisters te plakken maar ook meer structurele maatregelen te overwegen. De overheid zou prijzen van energie, voedsel en woningen veel meer kunnen gaan reguleren. Dat klinkt heel radicaal, maar is dat niet.

ARJAN REURINK

*Onderzoeker bij de Wiardi Beckman Stichting
en docent aan het PPLE College van de Universiteit van Amsterdam.*

Oplopende huren, exploderende energierekeningen en stijgende prijzen in de supermarkt hebben het thema bestaanszekerheid de afgelopen jaren hoog op de politieke agenda gezet. Om mensen te compenseren voor de stijgende kosten van het levensonderhoud trok het vorige kabinet meerdere malen de portemonnee. Een reeks koopkrachtpakketten en een fikse verhoging van het minimumloon moesten de pijn verzachten, vooral voor groepen aan de onderkant van de inkomensverdeling.

Over de noodzaak van die maatregelen waren vriend en vijand het eens. Maar met deze bekende reflex – inkomenspolitiek en sleutelen aan de koopkrachtplaatjes – laat de politiek de onderliggende oorzaak van de dalende koopkracht – stijgende prijzen – ongemoeid. De gedachte hierachter is dat ie stijging van de prijzen (inflatie) een kwestie is van monetair beleid. Een aangelegenheid voor centrale bankiers, niet voor politici.

Inflatie zou het gevolg zijn van een te ruim fiscaal en monetair beleid. Daardoor neemt de geldhoeveelheid in de economie toe, zonder dat dit gepaard gaat met een evenredige toename van de productiecapaciteit. Een grotere hoeveelheid geld jaagt dan achter een gelijkblijvende hoeveelheid goederen en diensten aan. En dus: stijgende prijzen.

Werkenden ervaren die stijgende prijzen als verlies aan koopkracht en zullen dit verlies gecompenseerd willen zien in de looneisen van vakbonden. Een zogeheten ‘loon-prijsspiraal’ zou dan op de loer liggen: loonsverhogingen betekent hogere productiekosten voor bedrijven, waardoor deze zich genoodzaakt zien hun prijzen verder te verhogen, hetgeen door werknemers weer wordt ervaren als koopkrachtverlies. Die verhogen dus hun looneisen weer, enzovoorts, enzovoorts.

Een bittere pil

Het medicijn moet in deze neoliberale inflatie-lezing dus komen van centrale bankiers. Door de rente te verhogen kunnen zij de economie ‘afkoelen’. Dat wil zeggen: bedrijven stellen investeringen uit (want de gestegen rente maakt het duurder om deze investeringen te financieren), huishoudens stellen consumptie uit (want geld lenen wordt duurder en dalende huizenprijzen tasten het welvaartsgevoel aan) en overheden bezuinigen op sociale zekerheid en publieke voorzieningen (want de stijgende rentekosten op de staatsschuld drukken op hun begroting).

Renteverhogingen kunnen weliswaar de inflatie omlaag brengen, maar richten ook veel maatschappelijke schade aan

Daarnaast dienen centrale bankiers hun technocratisch gezag in te zetten om bij vakbonden aan te dringen op loonmatiging, zodat een loon-prijsspiraal wordt voorkomen. Het is het playbook waarmee Klaas Knot, directeur van De Nederlandse Bank, de afgelopen tijd de publieke bühne is opgegaan.

Het moge duidelijk zijn: het medicijn van de centrale bankiers is een bittere pil. Renteverhogingen kunnen dan weliswaar de inflatie omlaag brengen, zij richten ook veel maatschappelijke schade aan. Hogere werkloosheid, lagere bestedingen door huishoudens en verschriving van publieke voorzieningen. Het zijn de meest kwetsbare groepen in de samenleving, de werknemers met flexibele contracten en de mensen die het meest afhankelijk zijn van de voorzieningen van de verzorgingsstaat, die het hardst worden geraakt. Treffend is dan ook het label

dat Koen Haegens, journalist voor de *Groene Amsterdammer*, gaf aan de inzet van het rente-instrument in de strijd tegen inflatie: 'monetaire chemotherapie'.¹

Graaiflatie

Gelukkig stellen kritische economen de heersende inflatie-lezing steeds meer ter discussie. Met name onderzoek uit de koker van Isabella Weber, Associate Professor in politieke economie aan de University of Massachusetts Amherst, laat zien dat de meeste recente infla-

Het zou normaler moeten worden tijdelijke prijsplafonds in te stellen zodra een prijsschok zich voordoet in systeem-kritische sectoren van de economie

tiegolf in westerse economieën voor een belangrijk deel heel andere oorzaken kent dan een te ruim fiscaal beleid en dus om andersoortige oplossingen vraagt.²

Niet verruiming van de geldhoeveelheid, maar knelpunten in specifieke productieketens, veroorzaakt door gebeurtenissen buiten de economie liggen ten grondslag aan de inflatie van de afgelopen jaren. Zij wijst naar de corona-pandemie, waardoor met name de toeleverantie van goederen uit China haperde, en de Russische inval in Oekraïne, die zorgde voor exploderende prijzen op de gasmarkt. Hierdoor zagen producenten die met hogere kosten geconfronteerd.

Hogere kosten dwingen bedrijven, onder normale omstandigheden, om in hun uitgaven en winstmarge te snijden. Zouden zij de hogere kosten namelijk doorberekenen aan de consument, dan stapt die over naar de concurrent en verliest het bedrijf marktaandeel. Maar als de

systemische kostenschok ook bij de concurrenten optreedt — zoals het geval was met de pandemie en de problemen in de gasmarkt — dan kunnen bedrijven hun prijzen verhogen zonder bang te hoeven zijn dat dit leidt tot verlies van marktaandeel. In dat scenario zijn het dus consumenten die de pijn pakken.

Dat is nog niet het hele verhaal. Door kostenstijgingen door te berekenen aan de consument, kunnen bedrijven hun winstmarges dus op peil houden. Maar omdat de totale omzet is toegenomen, resulteert een gelijkblijvende marge tot grotere absolute winsten. Dit is de dynamiek die schuilgaat achter de uitzonderlijk hoge bedrijfswinsten die we zagen in 2022 en 2023. In feite schuiven bedrijven hun hogere kosten dus geheel door aan de consument, maar dan met een schepje erbovenop. Weber noemt dit 'sellers inflation'. De FNV, om begrijpelijke redenen, spreekt liever van 'graaiflatie'.³

Prijsregulering

De belangrijkste les die getrokken moet worden uit het werk van Weber is dat prijsstijgingen in veel gevallen ontstaan in specifieke sectoren van de economie, waarna deze via productieketens doorwerken naar de rest van de economie. In plaats van te wachten tot dit proces zich heeft voltrokken, om vervolgens in te grijpen met rentestijgingen en de gehele economie af te remmen, met alle sociale gevolgen van dien, zou het antwoord op dergelijke prijsstijgingen moeten bestaan uit maatregelen die de knelpunten in specifieke productieketens en de daaruit volgende prijsdynamieken direct adresseren. Dat kan volgens Weber door middel van gerichte prijsregulering door de overheid. Wie haar werk erop naslaat vindt daarin drie concrete voorstellen.

Allereerst suggereert Weber dat overheden meer proactief zouden moeten streven naar stabiliteit in de prijzen van dat wat het meest es-

sentieel is voor ons bestaan: voedsel. Overheden zouden strategische voorraden moeten aanleggen van de belangrijkste grondstoffen voor voedsel. Graanvoorraden bijvoorbeeld. In het geval van stijgende prijzen in de markten voor zulke grondstoffen kunnen deze voorraden op de markt gebracht worden. De prijsstijgingen worden zo getemperd.

Prijscontroles zijn geen doel op zich, maar een tijdelijk hulpmiddel dat kan voorkomen dat de meest kwetsbare inkomensgroepen door het ijs zakken

Dat klinkt misschien onconventioneel, maar is het niet. In feite is het niets anders dan wat centrale banken doen op de geldmarkt, maar dan op de grondstoffenmarkt. We kunnen volgens Weber een voorbeeld nemen aan China. Dat land heeft al enorme graanvoorraden aangelegd.

In de tweede plaats zou de overheid klaar moeten staan om tijdelijke prijsplafonds in te stellen zodra een prijsschok zich voordoet in systeem-critische sectoren van de economie. Dat zijn sectoren die zich bezighouden met de productie van goederen (of diensten) waarvan de prijs een grote invloed heeft op de prijs van goederen en diensten in andere sectoren van de economie. Het maakt immers nogal een verschil of we het hebben over de prijs van olie of over de prijs van glittersocken, aldus Weber. De overheid maakt dan afspraken met bedrijven in die sectoren over de maximumprijzen die zij mogen rekenen aan hun afnemers.

Om dit effectief te kunnen doen zou de overheid wetgeving moeten aannemen die vroegtijdig ingrijpen mogelijk maakt en instanties

moeten optuigen die op deze taak zijn toegerust. Want het ad hoc optuigen van prijsplafonds, zoals gebeurde met het vorig jaar ingestelde prijsplafond voor energie, duurt te lang om doorwerken van prijsschokken in de bredere economie te voorkomen. Bovendien, zo benadrukt Weber, geldt in tijden van crises doorgaans het recht van de sterkste. Niet bepaald de onderhandelingspositie waar het publiek belang het best mee gediend is.

Het concrete ontwerp van zulke prijsplafonds zou bedrijven ertoe moeten dwingen in ieder geval een deel van de kostenstijgingen voor eigen rekening te nemen. Op die manier delen zij in de pijn, in plaats van dat de gehele kostenstijging wordt doorgeschoven naar de consument of de belastingbetaler — zoals het geval was onder het vorig jaar door de overheid ingestelde energieprijsplafond.⁴

En ja, dat betekent inderdaad dat de winstgevendheid van bedrijven door overheidsingrijpen wordt aangetast. Maar, merkte Dirk Bezemer, hoogleraar financiële economie aan de Rijksuniversiteit Groningen onlangs terecht op: als loonmatiging (voor vakbonden) decennialang geaccepteerd beleid is geweest, waarom zou winstmatiging (voor bedrijven) dat dan niet zijn?⁵ Dat deze vraag niet eerder is gesteld geeft misschien wel aan hoeveel de linkse politiek in Nederland zich de afgelopen jaren heeft blindgestaard op een herverdelende inkomenspolitiek. Zij is daarbij het denken in termen van belangenconflicten tussen kapitaal en arbeid steeds verder uit het oog verloren.

Waar de twee eerder genoemde prijsmaatregelen zich richten op groothandelprijzen in markten aan het begin van productieketens, richt de derde maatregel die Weber voorstelt zich op consumentenprijzen, dus juist aan het eind van zulke ketens. Daar zou de overheid leveranciers van bepaalde (basis)voorzieningen

kunnen verplichten deze voorzieningen aan specifieke groepen kwetsbare consumenten aan te bieden tegen een gereduceerd tarief.

Te denken valt aan een verplichting voor energieleveranciers om stroom, gas en warmte te leveren tegen een 'betaalbaar' tarief. Of een verplichting voor supermarkten om bepaalde producten die behoren tot de eerste levensbehoefte aan te bieden tegen een vastgestelde prijs. De politiek bepaalt dan voor welke basisvoorzieningen zo'n betaalbaar tarief zou moeten gelden en wie ervoor in aanmerking komen. Voor inspiratie kunnen we kijken naar onze zuidburen; België kent al langer een sociaal tarief voor energieleveranciers, waarbij de prijs zo'n 30% lager ligt dan het gemiddelde tarief.⁶

Prijscontroles, benadrukt Weber, zijn geen doel op zich, maar een tijdelijk hulpmiddel dat kan voorkomen dat de meest kwetsbare inkomensgroepen door het ijs zakken en dat prijsstijgingen in specifieke sectoren van de economie uitgroeien tot een stijging van het algemeen prijspeil. Op de langere termijn is het zaak dat het ontstaan van knelpunten wordt voorkomen door middel van strategische investeringen vanuit de overheid. Zo kan de overheid Nederlandse economie bijvoorbeeld minder kwetsbaar maken voor schommelingen op de internationale gasmarkt door middel van investeringen in infrastructuur voor hernieuwbare energie. Industriebeleid dus.

Sociaal acceptabele marktuitskomsten

Wat deze voorstellen met elkaar gemeen hebben is dat ze een interveniërende rol van de overheid in het reguleren van de markten niet schuwen. Zij maken de overheid expliciet verantwoordelijk om ervoor te zorgen dat markten sociaal acceptabele uitkomsten genereren. Uitkomsten die de bestaanszekerheid van mensen niet onder druk zetten, maar juist mogelijk maken. Dat

is iets wezenlijk anders dan een overheid die zich beperkt tot herverdeling van marktuitskomsten via koopkrachtbeleid en herverdelende inkomenspolitiek.

Binnen de neoliberale tijdsgeest klinkt dat misschien radicaal. Aanvankelijk werden Webers ideeën dan ook weggehoond door de gevestigde orde binnen de economische wetenschap. Zo liet Paul Krugman, nobelprijswinnaar en zichzelf als links-identificerend econoom, weinig aan de verbeelding over in zijn aanvankelijke reactie van op Webers oproep tot prijscontroles. 'Truly stupid' noemde hij haar in een twitterbericht (dat hij overigens niet lang daarna weer verwijderde).

Inmiddels lijkt het denken onder economen langzaam om te slaan. Webers ideeën vinden steeds meer gehoor aan de tafels waar over de inrichting van onze economie wordt beslist.

Prijschokken zullen in de toekomst vaker gaan voorkomen

Tijdens een debatavond in Pakhuis de Zwijger afgelopen november, waar Weber zelf hoofdgast was, gaf Hans Vijlbrief, overtuigd liberaal en als staatssecretaris Mijnbouw nauw betrokken bij het optuigen van het Nederlandse prijsplafond, openlijk toe dat het idee van een prijsregulering zowel bij hemzelf als bij andere leden van het kabinet aanvankelijk op veel weerstand stuitte, maar dat de ontwikkelingen in de gasmarkt na de Russische inval in Oekraïne hem deden inzien dat een blind vertrouwen in de onzichtbare hand van de markt ons niet uit deze crisis zou helpen.⁷

Enkele dagen na dat evenement plaatste Isabella Weber een bericht op X waarin zij liet weten tijdens haar bezoek aan Nederland met centrale bankiers, ambtenaren van het ministerie

van Financiën, en economen van de Autoriteit Consument & Markt gesproken te hebben. Haar conclusie: het debat is aan het verschuiven.⁸

Inmiddels lijkt de inflatie weer enigszins onder controle en heeft het energieprijzplafond gedaan wat het doen moest: zorgen dat mensen die leven in armoede niet helemaal door het ijs zijn gezakt door hoge energieprijzen. Het zou onverstandig zijn nu weer terug te keren naar ‘business as usual’. Want de coronacrisis en de oorlog in Oekraïne zijn geen op zichzelf staande gebeurtenissen. We leven in een tijd van overlappende crises: pandemieën, geopolitieke spanningen, en de steeds merkbaardere gevolgen van klimaatverandering. Combineer dat met een sterk internationaal vervlochten wereld-economie, waar productie is georganiseerd in complexe internationale productieketens, en je ontkomt niet aan de conclusie dat we er dus rekening mee moeten houden dat prijsschokken in de toekomst vaker zullen gaan voorkomen.

We kunnen ons daar dus maar beter op voorbereiden door te zorgen dat de overheid beschikt over beleidsinstrumenten waarmee prijsstijgingen in specifieke sectoren van de economie kunnen worden tegengegaan, zonder daarbij de hele economie in een recessie te doen belanden. Strategische prijscontroles zouden daarom een vast onderdeel van het beleidsinstrumentarium van de overheid moeten worden.

Noten

- 1 Koen Haegens (2023). Kom maar op met die recessie. *Groene Amsterdammer*, 26 Januari 2023.
- 2 Weber, I. M. (2021). *How China Escaped Shock Therapy; The Market Reform Debate*; Weber, I.M., Jau-regui, J.L., Teixeira, L., Pires, L.N. (2024). Inflation in times of overlapping crises. systemically significant prices from an input-output perspective. *Industrial and Corporate Change*, vol 33(2): 297-341; Lukkezen, J. & Stoop, R. (2023). Wacht niet met ingrijpen totdat schokken het systeem destabiliseren. *ESB*, vol 109(4829): 12-15. Zie ook Stiglitz & Regmi (2022). *The Causes of and Responses to Today's Inflation*. Roosevelt Institute
- 3 FNV Kapitaalagenda (2023). *Stijgende prijzen en hoge winsten*.
- 4 Het specifieke ontwerp van het energieprijzplafond maakte dat de belastingbetaler de rekening betaalde voor de gestegen gasprijzen en het energieprijzplafond daarmee dus in feite een verkapte koopkrachtmaatregel was. Zie Paul de Bijl (2023). *Hoge Prijzen: eerste hulp en preventie*. ACM.
- 5 Dirk Bezemer in paneldiscussie tijdens evenement ‘Een betaalbaar leven’ in pakhuis de Zwijger.
- 6 Paul de Bijl (2023). *Hoge Prijzen: eerste hulp en preventie*. ACM.
- 7 Het evenement, dat werd georganiseerd oor Pakhuis de Zwijger in samenwerking met de FNV en Sustainable Finance Lab, is integraal terug te zien via de website van Pakhuis de Zwijger.
- 8 Zie het bericht van Isabella Weber op X.

Stoom stijgt op uit de gloednieuwe bio-energiecentrale, direct naast de oude kolencentrale. Hier wordt 'laagwaardig' snoei- en afvalhout' verbrand.

A Better Port

Het is het minst bekende en meest onbeminde stuk Amsterdam: de haven. Anders dan in Rotterdam is het geen onderdeel van het DNA van de stad.

Dat wil niet zeggen dat het gebied niet belangrijk is: vanaf hier wordt de Nederlandse en Europese economie gevoed met grondstoffen en, vooral, energie. Amsterdam is de grootste benzinehaven ter wereld. Daarmee is deze ook een spiegel van onze samenleving: de mate waarin de haven verandert, geeft inzicht in de snelheid van de energietransitie.

Zelf is Port of Amsterdam er hard mee bezig. Steenkool eruit, bio-fuels erin. Het moet duurzaam, circulair, draaiend op waterstof en stroom uit de parken op zee. Zoals het havenbedrijf zelf zegt: be part of a better port. Maar hoe verander je een haven die geknipt is voor fossiele overslag, voor een samenleving die gebouwd is op fossiele energie?

Tegen de achtergrond van een haven in transitie, waarin de fossiele bulk beetje bij beetje plaatsmaakt voor de economie van de toekomst, heeft fotograaf **Wouter Zaalberg** de mensen, het werk en de plekken vastgelegd.

In dit nummer van S&D zie je een selectie uit de serie 'A Better Port'. De serie laat het begin van verandering zien, maar toont ook de weerbarstige realiteit. Want ondanks alle beloftes, plannen en voornemens is onze samenleving nog steeds bijna volledig afhankelijk van fossiele energie. Geen plek toont dat beter dan deze haven.

A Better Port is na een jaar voorbereiding gefotografeerd tussen oktober 2023 en maart 2024. Je vindt meer informatie op www.wouterzaalberg.nl.

Waarom zijn de achterblijvers zo boos?

De opluchting omdat Vlaams Belang in België niet de grootste partij is geworden gaat gepaard met zorgen over de toenemende steun voor extreemrechts. In analyses wordt, soms op beschuldigende toon, naar de lagere middenklasse gekeken: mensen met minder inkomen en een kortere opleiding stemden relatief vaker voor Vlaams Belang. Maar is die analyse terecht? En hoe komen we van analyse naar oplossingen?

GEERT SCHUERMANS

Socioloog en auteur van 'De achterblijvers. Hoe de vloer onder de lagere middenklasse wegzakt' (EPO, 2021).

Het heeft geen zin om rond de pot te draaien. Bij de jongste verkiezingen ging een openlijk racistische, homofobe en misogynie partij met meer dan één op vijf stemmen lopen en boekte daarbij acht zetels winst. Even zorgwekkend als de score van Vlaams Belang is het aantal mensen dat niet meer gaat stemmen. Nochtans geldt in België nog steeds een opkomstplicht. Maar liefst 1.050.000 kiezers – 12,5% van het gehele electoraat – kozen ervoor een boete te riskeren en stuurden hun kat. Dat zijn er 100.000 meer dan in 2019. Er zijn meer niet-stemmers dan Vlaams Belang-kiezers. Uit kiezersonderzoek blijkt dat de niet opdagende kiezers vooral jongeren (18- tot 34-jarigen), ongeschoolde arbeiders of gepensioneerden zijn, en dat zij hoofdzakelijk kort geschoold zijn.¹

Uit beeld

Volgens het rapport *Een nieuwe kwetsbaarheid* van de denktank Minerva telt de lagere middenklasse in België bijna twee miljoen mensen. Samen met mensen in armoede gaat het over meer dan 3,5 miljoen mensen die permanent in financiële onzekerheid leven; één op de drie Belgen.

In Nederland lijkt de situatie iets gunstiger. In *Eigentijdse ongelijkheid* rangschikt het SCP de bevolking in zeven klassen. Als we de drie onderste – de laagopgeleide gepensioneerden, de onzekere werkenden en het precariaat – samen tellen komen we op ongeveer 25% van de Nederlanders. Daarbij dient opgemerkt dat de vergelijking enigszins mank loopt omdat deze laatste studie vier types kapitaal gebruikt om mensen te rangschikken terwijl de Belgische zich louter op inkomen baseert.

Dat gezegd blijft het onwonderlijk dat ook in Nederland één op vier dagelijks met stress zit omdat hun bestaan bedreigd wordt bij elke vesterenveloppe die onverwacht in de brievenbus

valt. Nochtans hoor je die groep zelden of nooit op het journaal of in duidingsprogramma's. In mijn boek *De achterblijvers. Hoe de vloer onder de lagere middenklasse wegzakt* wilde ik deze mensen een stem geven.

Het cliché wil dat deze groep mensen op populistische partijen stemt, dat ze meestal extreemrechts aanhangt. De realiteit blijkt toch iets complexer. Sommigen kiezen voor de CD&V-burgemeester die ze persoonlijk kennen, anderen zijn heftige fan van Bart De Wever (NVA), iemand stemt voor Groen, iemand supportert voor Vlaams Belang... en Kurt, de hulpdrukker uit Houthulst in West-Vlaanderen, die stemt, heel overtuigd, ongelukkig: 'Wat ik stem? Ik stem elke keer hetzelfde: op het linkerblad schrijf ik 'ZOT!!!', op het rechter zet ik altijd 'ZAKKENVULLERS!!!' Als het over politiek gaat hebben 'de achterblijvers' het geloof dat onze verkozenen iets voor hen zullen doen, compleet verloren.

Wat zegt de wetenschap?

Maar wat bewijst dit? Het boek gaat over slechts vijf gezinnen. Kijken we met een wetenschappelijke blik, dan lezen we in *De atlas van afgehaakt Nederland* van Josse de Voogd en René Cuperus dat 'er zich een beeld aftekent waarin de parlementaire democratie op dit moment niet voor iedereen even goed werkt en een deel van Nederland dreigt af te haken of al is afgehaakt. Er lijkt sprake van twee gescheiden werelden. Aan de ene kant staan de kansrijken – hoger opgeleiden, jongeren en mensen met een bovenmodaal inkomen – die met vertrouwen en optimisme naar de samenleving kijken. Aan de andere kant staan mensen met relatief weinig sociaal en financieel "kapitaal", wonend in krimpregio's en verpauperende wijken, en met meer dan gemiddelde gezondheidsproblemen. Deze werelden kijken heel verschillend aan tegen allerlei aspecten van onze samenleving,

Oliehandelaar Anton van Megen is vroeg uitgevaren om een klant van brandstof te voorzien. Met een vloot van zes bunkerboten voorzien hij en zijn werknemers de schepen in de Amsterdamse haven van brandstof.

worden gekenmerkt door wederzijds onbegrip en dreigen steeds verder uit elkaar te drijven.²

Dat wantrouwen uit zich in een groeiend draagvlak voor minder democratische bestuursvormen. Zo blijkt een derde zich te kunnen vinden in een systeem met een sterke leider die zich niet al te veel van het parlement moet

Afbraakbeleid van de publieke diensten speelt extreemrechts in de hand

aantrekken. Als onderzoekers gaan kijken wie deze voorkeur uitspraken, valt op dat mensen in een kwetsbare positie oververtegenwoordigd zijn in deze categorie. Significante voorspellers waren: jong zijn, vrouw zijn, korter geschoold zijn, en een laag inkomen hebben. Opvallend is ook dat het onderzoek een politieke voorkeur voor radicaal rechts naar voor schuift.³

Opvattingen

De vraag is waarom mensen boos zijn en afhaken. Aan de Universiteit Amsterdam bieden onderzoekers Wouter Schakel en Armen Hakhverdian hier een interessante kijk op.⁴ Hun werk toont welke kiezers veel politieke invloed hebben, en dus ook welke minder. De mensen in de meer bevoorrechte groep zijn heel vaak diegenen met een hoog inkomen en een hoog opleidingsniveau. Hun overrepresentatie zit op twee elementen: ze delen hun opvattingen met politici en ze zijn effectief in staat invloed uit te oefenen.

Uit onderzoek over landen heen blijken de politieke opvattingen van gekozen vertegenwoordigers veel meer op die van rijke, hoger opgeleide burgers te lijken dan op die van mensen met minder inkomen en opleiding. Bovendien blijkt uit een longitudinale analyse dat deze on-

gelijkheid de afgelopen jaren nog toegenomen is.⁵ Het is dan ook niet gek dat kortgeschoolden merken dat politici ver van hun leefwereld af staan. Bovendien geloven ze dat deze op hen neerkijken.

In de gesprekken in mijn boek *De achterblijvers* was één van de pijnlijkste babbels die met Koen, een klusjesman uit Merksplas. Koen wou eerst niet over politiek praten. 'Omdat ik gene gestudeerde mens ben. Van serieuze zaken, zoals politiek, weet ik niets, en als je van iets niet veel weet, dan hou je er beter je mond over.' Mensen hebben dat vreselijke idee dus geïnternaliseerd.

Invloed

Politici delen dus vaker de mening van mensen uit de bevoorrechte klassen. Maar is het ook zo dat de invloed van deze hogere klassen werkelijk groter is in de beleidsresultaten? Worden hun belangen beter verdedigd?

Het onderzoek van Schakel en Hakhverdian wijst uit van wel. Beleid speelt beter in op de eisen van hoger opgeleide burgers dan op de eisen van lager opgeleide burgers. Bovendien worden de opvattingen van de lagere en zelfs de middenonderwijsgroepen niet in rekening gebracht op het ogenblik dat zij afwijken van die van de hoogst opgeleide groepen. In feite lijkt het erop dat beleidsinvloed alleen aan hoger opgeleiden wordt verleend. Dit gebeurt niet alleen op culturele thema's, maar ook op de economische.⁶ Mensen aan de onderkant van de sociale ladder voelen zich dus niet alleen in de steek gelaten, ze zijn het ook.

Concreet beleid

Laten we dit concreet maken, bijvoorbeeld op het thema werk. De Belgische loonwet, die verbiedt dat onze lonen sneller stijgen dan in onze buurlanden, zorgt ervoor dat de gestegen pro-

ductiviteit vooral te gelde gemaakt wordt in de vorm van winstuitkeringen en dividenden, en veel minder in loon. Daar komt bovenop dat de voorbije decennia de laagste lonen het minste stegen. Kortgeschoolde arbeid brengt weinig op. Bovendien is die kortgeschoolde arbeid het meest geflexibiliseerd en geprecariseerd. Interimarbeid, nachtwerk... alle zekerheid valt weg. Mensen worden er letterlijk ziek van.

Of neem wonen. Voor de onderste 30% is het kopen van een huis eenvoudigweg niet mogelijk. Ook al is het bezit van een huis cruciaal, zeker als ze later een laag pensioen krijgen. Maar ook huren wordt steeds duurder. En ondanks decennialange pleidooien voor meer sociale woningen, zijn de wachtlijsten in de sociale huur absurd lang. Voor gezinnen met meerdere kinderen lopen ze op tot tien jaar.

Voor veel van deze beleidskeuzes is er een rationele, economische uitleg. Het zal allemaal wel. Maar als je de nadelen van je beleid steeds bij dezelfde groep legt, moet je niet schrikken dat die mensen boos worden en zich van het politieke systeem afkeren.

Een woede die zichzelf niet begrijpt

Maar als mensen boos zijn omdat er aan hun sociale rechten gemorrelt wordt, waarom stemmen ze dan niet op partijen die deze rechten verdedigen? Kiezers stemmen in deze gevallen niet meer op links, integendeel, ze stemmen vaker op rechts en zelfs extreemrechts. Hun boosheid is ongericht. Dominique Willaert heeft het in dit verband over een woede die zichzelf niet begrijpt.⁷

Ook dit is wetenschappelijk aangetoond. In *Geographies of discontent* nemen een internationale groep politicologen het Italië van Giorgia Meloni als case.⁸ Ze tonen aan wat er gebeurt als lokale overheden besparen op publieke dienstverlening, zoals de vuilnisophaal, loketten van

stadsdiensten en bibliotheken. Het gevolg is dat kiezers naar extreem-rechtse partijen opschuiven. Zelfs wanneer het die partijen zijn die tot de besparingen in kwestie zijn overgegaan.

Het gaat hier over een causaal effect: afbraakbeleid op de publieke diensten speelt extreemrechts in de hand. Dat geeft te denken over het Vlaanderen waar het openbaar vervoer welbewust kapotgemaakt wordt. Of waar kleinere gemeenten moeten fuseren en dus minder bereikbare dienstverlening aanbieden. Partijen die werkelijk om de democratie bekommerd zijn, maken andere keuzes.

Concurrentie aan de onderkant

Hoe komt het dat extreemrechts hiervan profiteert en deze stemmen niet naar links gaan? De reden is het verhaal dat extreemrechts brengt. Veel vaker dan tien jaar geleden hanteren ze een sociaal discours. Ze zeggen dat ze de publieke voorzieningen wel recht willen houden. Alleen beweren ze dat dit jammer genoeg niet mogelijk is omdat het te veel kost. En waarom kost het te veel? Omdat er te veel buitenlanders zijn die er teveel beroep op doen. En dat gaat

Mensen aan de onderkant van de sociale ladder voelen zich niet alleen in de steek gelaten, ze zijn het ook

natuurlijk ten koste van de autochtone burgers. Zij zijn het slachtoffer van die buitenlanders. Als we dus iets aan die buitenlanders doen, komt het straks wel goed met jullie publieke dienstverlening.

In *De achterblijvers* fulmineert Sofie die op interimbasis in een callcenter werkt, geregeld op nieuwkomers en overweegt even vaak om bij de volgende verkiezingen op Vlaams Belang

te stemmen. ‘Er worden heel wat huizen opzij gehouden voor de vreemden die hier op de een of andere manier binnen zijn geraakt. Voor onze eigen mensen, voor onze kinderen is er godverdomme niets, zelfs geen noodopvang.’ Sofies uitspraak illustreert hoe groot de concurrentie aan de onderkant is.

Het is zaak beleid te maken dat die concurrentie verkleint. Zorgwekkend zijn daarom de adviezen van de Werkgroep Begrotingsruimte⁹ in Nederland en het begrotingstraject dat de Europese Unie¹⁰ aan België oplegt. Respectievelijk gaat het om een ‘koerscorrectie’ van € 17 mrd en van € 23 mrd. Beide technocratische instanties – beide ook een bastion van goedbetaalde hoogopgeleiden – laten open hoe deze oefening gemaakt dient te worden, maar hun bewoordingen insinueren dat onze politici in de overheidsuitgaven dienen te snijden.

Blijkbaar hebben we helemaal nets geleerd van het destructieve besparingsbeleid een decennium gelden. Nochtans zien we daar vandaag de democratische terugslag van. Dit beleid dreigt het bedje van radicaal rechts voor de komende jaren te spreiden omdat deze politieke keuze meer dan waarschijnlijk ten koste zal gaan van het sociale beleid en de publieke dienstverlening. Soms lijkt het erop alsof de goedbetaalde, hoogopgeleide elite onze democratie moedwillig richting de afgrond manoeuvreert.

Zeker omdat er alternatieven zijn. Een recente Oxfam-studie berekende dat EU-landen jaarlijks maar liefst € 286,5 mrd aan belastinginkomsten mislopen¹¹ – dat is zo’n € 33 mln per uur – omdat ze er niet in slagen het vermogen van de rijksten in Europa zwaarder te belasten. Laten we dus serieus blijven. Ofwel je beweert dat je bekommerd bent over de woede in onze samenleving en het effect op onze democratie. Dan zoek je andere methodes om de bovengenoemde

put van € 30 mrd te vullen dan via besparingen die ten koste gaan van onder andere de lagere middenklasse. Ofwel, je bespaart die € 30 mrd wel op sociale zekerheid en publieke dienstverlening – zoals sommige partijen al gretig voorstellen. Maar dan verlies je het recht om ooit nog te zaniken over de opkomst van extreemrechts in ons land. Want dan ben jij hun handlanger.

Een arm om de schouder

Voor wie echt bekommerd is over de democratie zijn zaken als een vermogensbelasting en andere vormen van herverdeling een evidentie, net als striktere sociale en arbeidswetgeving.

Beleid speelt beter in op de eisen van hoger opgeleide burgers dan op de eisen van lager opgeleide burgers

Als we de belangen van de ‘achterblijvers’ niet werkelijk gaan verdedigen, zijn alle initiatieven om ons democratisch bestel te redden voor de tribune.

Maar het is onvoldoende. Mensen hebben ook een verlangen om door politici gehoord te worden, om een arm om de schouder te krijgen. Niet toevallig kennen veel mensen in *De achterblijvers* minstens één van hun (lokale) beleidsmakers en doen bij hen graag hun verhaal. Bij Eliza, de kleuterjuf, is dat haar burgemeester: ‘Ik ken hem nog van vroeger. Begin dit jaar deed hij een oproep op Facebook. Hij zou komen koken bij acht Maasmechelenaars. Het enige wat je moest doen, was hem een goede reden sturen waarom hij precies bij jou langs moest komen. Mijn goede reden was dat ik wou laten zien hoe snel een welvarend iemand met een paar tegenslagen dik in de miserie kan geraken.’

Een andere bril opzetten

Naar mensen luisteren is cruciaal, maar onvoldoende. Het zal erom gaan mensen een nieuwe bril op te zetten om naar de samenleving te kijken. De voorbije decennia is ons aangeleerd om de wereld volgens twee leidende ideeën te begrijpen. Ten eerste geloven we dat iedereen autonoom aan het stuur van het eigen leven zit. Dat het onze individuele keuzes zijn die maken of we succes hebben of niet. We zijn compleet verleerd om in maatschappelijke structuren te denken. Het gevolg is dat we elkaar wijsmaken dat wie bij de achterblijvers hoort, daar zelf individueel schuldig voor is.

Toch blijkt er één collectief te zijn waar we volgens ons wereldbeeld nog toe behoren, namelijk de eigen etnisch-religieuze groep. En zoals Jeroen Olyslaegers het schreef: ‘Wij dat is toch vooral gij niet.’¹² Als je een andere kleur hebt, een andere taal spreekt, of een andere religie aanhangt, dan moet je wel helemaal anders zijn dan wij. Het gevolg van deze twee verhalen is dat mensen aan de onderkant, mensen met dezelfde belangen, in verspreide slagorde optreden.

Volksverheffing

Mensen die andere bril aanreiken is — toegegeven — moeilijker dan de buikgevoelens van mensen achterna te hollen. Die laatste strategie werkt trouwens niet voor de middenpartijen. Politicologen zijn het er steeds meer over eens dat wanneer zij welvaartschauvinisme gaan bepleiten — bijvoorbeeld door te stellen dat de toegang van migranten tot de verzorgingsstaat beperkt of afgesloten moet worden — ze daarmee extreemrechts in de kaart spelen.¹³

Wat ze daarmee eigenlijk doen is erkennen dat Vlaams Belang of PVV gelijk heeft met de vooroordelen die zij al decennialang verkondigen. Mensen kiezen in dat geval, begrijpelijker-

wijs, voor het origineel. Een pleidooi, zoals het socialistische Vooruit dat houdt, om nieuwkomers van het leefloon uit te sluiten en hen in een nieuw systeem van ‘integratiesteun’ te zetten, heeft dus een desastreuze impact. Om van de christendemocraten van CD&V die — godbetert — gewoon de term ‘zeventigpuntenplan’ overneemt maar te zwijgen. (Het zeventigpuntenplan van het Vlaams Blok — de voorganger van

**Als je de nadelen van je beleid
steeds bij dezelfde groep legt,
moet je niet schrikken dat
die mensen boos worden
en zich van het politieke
systeem afkeren**

Vlaams Belang — uit 1992 was een verzameling maatregelen om de immigratie te beperken en striktere integratievoorwaarden op te leggen. Het plan kreeg veel kritiek vanwege de xenofobe en discriminerende inslag.)

Op middellange termijn zal een ambitieuze, vormende aanpak zo veel meer opleveren. Mensen opnieuw uitleggen hoe de wereld in elkaar zit. Je zou het met wat goede wil ouderwetse volksverheffing kunnen noemen. Hier en daar zal dat het verwijt paternalisme opleveren. Maar dat is niets meer dan een retorische truc. De wereld van vandaag is razend complex. De idee dat mensen helemaal uit zichzelf alles zo maar begrijpen, deugt niet.

Gelijkheid

Het doel bestaat er dus in mensen opnieuw uit te leggen dat sociaaleconomische structuren het leven collectief vormgeven, en dat het geen pas geeft om mensen op basis van etnisch-religieuze criteria op te delen. Het is een project dat

zich niet enkel op de lagere middenklasse en mensen in armoede moet richten. Ook in de hogere middenklasse wint het autoritaire gedachtegoed terrein.

Zo blijkt het rijke Schilde de meest rechtse gemeente van Vlaanderen te zijn. In 2019 scoorden N-VA en Vlaams Belang hier samen 64%.¹⁴ De Nederlandse Roxanne Van Iperen wees in haar essay *Eigen welzijn* een paar jaren geleden al op dit fenomeen.¹⁵ Van Iperen ziet een verklaring in de term 'valangst'. Deze groep heeft schrik dat hun kinderen het beduidend minder zullen

Naar mensen luisteren is cruciaal, maar onvoldoende; het gaat erom mensen een nieuwe bril op te zetten om naar de samenleving te kijken

hebben dan zij. De 1% kan hun kroost beschermen door hen gigantische sommen geld te doen erven. De hogere middenklasse geeft geen financieel maar cultureel kapitaal door. Zij laten hun kinderen studeren. Alleen kan je diploma's niet in een kluis bewaren. Door allerhande maatschappelijke veranderingen kunnen die aan waarde inboeten. Om hun maatschappelijke positie te vrijwaren schoppen hogere middenklassers volgens Van Iperen naar beneden eerder dan de vinger naar de 1% te wijzen.

Dylan Van Rijsbergen deelt deze analyse in *De net niet-elite*.¹⁶ Hij gaat daarbij verder en pleit ervoor om ook hogere middenklassers, hoofdwerkers zoals hij ze noemt, een correcter klassenbewustzijn mee te geven. Zij leven in de gedachte dat ze de elite zijn, maar voelen steeds vaker dezelfde onzekerheden als mensen aan de onderkant. Van Rijsbergen laat zien hoe ook zij daarom baat hebben bij een meer gelijke

samenleving. Het huidige EU-begrotingsbeleid dat zeker bij deze groepen op de nodige goedkeuring kan rekenen, bewijst dat hiervoor flink wat politiserend werk zal moeten gebeuren.

Bij mensen aan de onderkant hangt het fruit veel lager. In de gesprekken in *De achterblijvers* valt het woord 'gelijkheid' regelmatig. 'Als je gestudeerd hebt en met de computer kunt werken, ben je blijikbaar belangrijker', fulmineert hulpdrukker Kurt op een keer. 'Sorry, dat ik me dul moak, maar weet je wat mijn gedacht is? 't è voor iedereen geliek, of 't è nie'.

Vandaag is het dominante verhaal dat we onze rijkdom te danken hebben aan slimme bankiers, innovatieve ondernemers en risiconemende aandeelhouders. Lagere middenklassers en mensen in armoede voelen haarfijn aan dat dit een mythe is. Alleen hebben ze niet de woorden om dat gevoel uit te drukken. Dat leidt tot boosheid en een gevoel van minderwaardigheid. Politiek vertaald ligt er hier een boulevard aan kansen voor links. In plaats van rechts achterna te hollen in flinks beleid, ligt er een enorme winst te boeken door deze groep te bevestigen in hun frustratie en hun tegelijk de taal te leren om samen een correcter en rechtvaardiger verhaal over onze economie en samenleving te vertellen.

Noten

- 1 Abts K., Meeusen e.a. (2023). De breuklijnen voorbij? Politieke, culturele en economische scheidslijnen in de publieke opinie. KULeuven/ Scribis, p. 55.
- 2 Josse de Voogd J., Cuperus R. (2021). Atlas van Afgehaakt Nederland. Over buitenstaanders en gevestigden, p. 38-39
- 3 Walgrave S., Lefevere J. (2023). De Stemming 2023. Onderzoek in opdracht van VRT NWS en DS. Brussel: Universiteit Antwerpen/VUB, p. 33.
- 4 Voor wie niet per se tijd heeft om zich door politicologische boeken en papers te worstelen, is de podcast *Stuk Rood Vlees* een mooi alternatief.
- 5 Schakel, W., Burgoon, B., & Hakhverdian, A. (2020). Real but Unequal Representation. In *Welfare State Reform. Politics & Society*, 48(1), 131-163.
- 6 Schakel W., Van Der Pas D. (2021) 'Degrees of influence: Educational inequality in policy representation' in *European Journal of Political Research*, 60 (2): 418-437
- 7 Willaert D. (2022) 'Dansen op een ziedende vulkaan', Berchem: Epo, 300 p.
- 8 Cremaschi, S., Rettl, P., Cappelluti, M., De Vries, C.E. (2023). Geographies of Discontent: Public Service Deprivation and the Rise of the Far Right in Italy. Working Paper 24-024. Bosten, Harvard Business School, p. 42.
- 9 Ministerie van Financien, 17e Studiegroep Begrotingsruimte (2023). Bijsturen met het oog op de toekomst, p. 155.
- 10 Arnoudt R. (2024). Europa legt ons land fors besparingstraject op: minstens 23 miljard euro op 4 of 7 jaar. VRT NWS 21 juni 2024.
- 11 Oxfam International (2024). EU governments miss 33 million euros per hour in unpaid taxes from Europe's super-rich.
- 12 Olyslaegers J. (2009). 'Wij', Amsterdam: De Bezige Bij, p. 309.
- 13 NRC, Derk Walters (2024). Geen uitkering voor migranten? Zo zet je de verzorgingsstaat op de tocht.
- 14 Goethals K. (2024). Schilde, de meest rechtse gemeente van Vlaanderen: 'Hier gaat het goed, maar in België gaat echt alles fout. *De Standaard*, 4 mei 2024.
- 15 Van Iperen R. (2022). *Eigen welzijn eerst. Hoe de middenklasse haar liberale waarden verloor*. Amsterdam, Thomas Rap, p. 143.
- 16 Van Rijsbergen D. (2024). *De net-niet elite*, Zutphen. Mazirel Pers, p. 216.

Fundamentele discussie over cao-stelsel nodig

Steeds minder werkenden vallen onder een cao. Amerikaanse toestanden dreigen: meer individuele onderhandelingen tussen werknemer en werkgever, minder collectieve regelingen voor scholing en pensioenvoorzieningen. Meer recht van de sterkste, minder solidariteit. Voor reparatie van het huidige systeem is het misschien al te laat, het is daarom nodig het hele stelsel opnieuw te doordenken.

PAUL DE BEER & REIN DE SAUVAGE NOLTING

Verbonden aan het Wetenschappelijk Bureau voor de Vakbeweging De Burcht.

Lange tijd vielen vier op de vijf werknemers in Nederland onder een collectieve arbeidsovereenkomst (cao).¹ Dat betekent dat voor het overgrote deel van de werkenden het loon en andere arbeidsvoorwaarden niet werden bepaald door de 'krachten van de markt', maar door collectief overleg tussen vakbonden en werkgevers(organisaties). De cao is een centraal element van het 'poldermodel', de populaire naam voor het Nederlandse stelsel van collectieve arbeidsverhoudingen.

De laatste tien jaar is het aandeel werknemers dat onder een cao valt echter gestaag gedaald. Daarnaast is het aantal zelfstandigen dat niet door cao's wordt beschermd fors gegroeid. Inmiddels vallen minder dan drie op iedere vijf werkenden (werknemers plus zelfstandigen) in Nederland onder een cao. Dit artikel analyseert de oorzaken van de daling van de cao-dekkingsgraad, brengt de gevolgen hiervan in kaart en verkent wat eraan te doen is.

Europese Richtlijn

In 2022 nam de Europese Unie de Richtlijn toereikende minimumlonen aan. Deze richtlijn gaat niet alleen over minimumlonen, maar ook over het bevorderen van collectieve onderhandelingen over arbeidsvoorwaarden. Elmar Smid wijdde eerder hieraan een artikel in *S&D*.² De richtlijn noemt een streefcijfer van 80% voor het aandeel werknemers dat onder een cao valt; de zogenoemde cao-dekkingsgraad. Lidstaten waarin dit percentage lager ligt, zijn verplicht uiterlijk eind 2025 een actieplan op te stellen hoe zij een hogere cao-dekking gaan bevorderen.

Lange tijd leek de hoge cao-dekkingsgraad een van de meest stabiele elementen van het Nederlandse systeem van arbeidsverhoudingen. Zes jaar geleden nog constateerde een van ons in een artikel met Maarten Keune met de titel *De*

erosie van het poldermodel dat het Nederlandse systeem op tal van terreinen afbrokkelt, maar dat de dekkingsgraad van de cao daarop een uitzondering vormt.³ Inmiddels is echter duidelijk dat ook de dekking van cao's aan erosie onderhevig is.

Recente cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek laten zien dat het aandeel werknemers dat onder een cao valt is gedaald van 75,8%

Krap drie op de vijf werkenden valt in Nederland nog maar onder een cao

in 2010 naar 71,8% in 2022. Oudere en niet geheel vergelijkbare cijfers van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid duiden erop dat het in het laatste kwart van de vorige eeuw nog om zo'n 80-90% ging.

Het ligt voor de hand de verklaring van de dalende cao-dekkingsgraad allereerst te zoeken in de verzwakking van de vakbeweging. Het ledental van vakbonden daalt immers al decennialang sterk. Rond 1980 was nog een op de drie werknemers vakbondslid. In 1997 was dit een op de vier, in 2008 een op de vijf, in 2015 een op de zes en volgens de laatste cijfers nu nog maar een op de negen!

Vakbonden zijn hierdoor steeds minder goed in staat om werkgevers te dwingen aan de cao-onderhandelingsstafel plaats te nemen. Toch is er maar een zwak verband tussen de organisatiegraad van de vakbeweging en de dekkingsgraad van de cao. Dat blijkt al uit het feit dat in 1980 bijna 90% van de werknemers onder een cao viel, bijna driemaal zoveel als het aantal vakbondsliden destijds. Niet het vakbondslidmaatschap bepaalt of er voor een werknemer een cao geldt, maar of diens werkgever een cao heeft afgesloten of lid is van een werkgeversvereniging

Het Nederlandse cao-systeem

In Nederland gelden heel ‘lichte’ voorwaarden voor het afsluiten van een cao. Iedere werkgever of werkgeversorganisatie (meestal een brancheorganisatie) kan een cao afsluiten met een vakbond die het afsluiten van cao’s als doel in hun statuten heeft opgenomen. Ongeacht het aantal leden van de vakbond die de cao afsluit, is deze geldig voor alle werknemers die werkzaam zijn bij de werkgever die een ondernemings-cao afsluit of bij een werkgever die lid is van een werkgeversorganisatie (in het geval van een bedrijfstak-cao). Het volstaat als minimaal één vakbond de cao ondertekent, ook als andere (en mogelijk veel grotere) vakbonden de cao afwijzen.

Als de werkgevers die zijn aangesloten bij een werkgeversorganisatie minimaal 55% van de werknemers in een bedrijfstak vertegenwoordigen, kan de cao door de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid algemeen verbindend worden verklaard (‘ge-avv’d’). Dan zijn alle werkgevers in de betreffende bedrijfstak verplicht de cao toe te passen.

In een bedrijfstak met een ge-avv’de cao is de dekkinggraad dus per definitie 100%. Als er sprake is van een zogenaamde minimum-cao, kunnen werkgevers die onder de cao vallen wel ‘naar boven’ van de cao afwijken, dat wil zeggen in voor de werknemers gunstige zin. Cao’s gelden in beginsel alleen voor werknemers. Alleen bij uitzondering kunnen ook bepalingen worden opgenomen die voor zelfstandigen gelden.

(brancheorganisatie) die een bedrijfstak-cao heeft afgesloten. Verreweg de meeste cao-werknemers (meer dan negen op de tien) vallen onder een bedrijfstak-cao. Dit betekent dat vooral de organisatiegraad van werkgevers bepaalt op hoeveel werknemers een cao van toepassing is. Immers, alle werknemers die werken bij een werkgever die lid is van een werkgeversorganisatie die een bedrijfstak-cao heeft afgesloten, vallen onder die cao.

Dalend lidmaatschap werkgeversorganisaties

Nu bieden de werkgeversorganisaties – anders dan de vakbonden – helaas geen inzicht in hun ledenontwikkeling. Maar er zijn sterke aanwijzingen dat de organisatiegraad van werkgevers gestaag daalt. Dit blijkt onder meer uit het toenemende belang van de algemeenverbindend-

verklaring (avv; zie kader). Een bedrijfstak-cao kan algemeen verbindend worden verklaard als de bedrijven die zijn aangesloten bij de werkgeversorganisatie die de cao heeft afgesloten, ten minste 55% van de werknemers in de bedrijfstak in dienst hebben. In dat geval zijn alle bedrijven in de bedrijfstak verplicht de cao na te leven.

Als de georganiseerde werkgevers in een bedrijfstak bijvoorbeeld 80% van de werknemers in dienst hebben, vallen ook de overige 20% van de werknemers onder de cao. In de betreffende bedrijfstak is de cao-dekking dan dus 100%. Daalt het lidmaatschap van de werkgeversvereniging naar 60%, dan kan de cao nog steeds algemeen verbindend worden verklaard en blijft de cao-dekking 100%. Maar als de organisatiegraad van de werkgevers nog verder daalt, komt de avv in gevaar en kan de cao-dekking plotseling sterk dalen.

Uit cijfers van het ministerie van SZW blijkt dat het aandeel werknemers dat via de avo onder een cao valt, groeit, terwijl het aandeel werknemers dat *direct* onder een bedrijfstak-cao valt afneemt. Dit is een sterke aanwijzing voor een dalende organisatiegraad van werkgevers.

Ook als we de dekkingsgraad van de cao in verschillende landen met elkaar vergelijken, blijkt deze veel sterker samen te hangen met de organisatiegraad van werkgevers dan met de organisatiegraad van vakbonden. Weliswaar zien we dat landen met een hoge organisatiegraad van vakbonden – zoals IJsland, Denemarken, Zweden en Finland – alle een hoge cao-dekkingsgraad hebben, daar staat tegenover dat een aantal landen met een lage vakbondsorganisatiegraad – zoals Oostenrijk, Italië, Spanje en Nederland – ook een hoge cao-dekking kennen. Echter: alle landen met een hoge cao-dekkingsgraad kennen ook een hoge organisatiegraad van werkgevers en landen met een lage cao-dekkingsgraad hebben bijna allemaal een lage werkgeversorganisatiegraad. Dat bijvoorbeeld Nederland, Spanje en Oostenrijk een hoge cao-dekking hebben, komt dus vooral doordat de werkgevers in deze landen goed georganiseerd zijn.

Werkgeversorganisatie is daarom een cruciale factor voor ons poldermodel. Dat spreekt eigenlijk vanzelf. Een groot deel van de werkgelegenheid is geconcentreerd bij kleine en middelgrote bedrijven. Het is onbegonnen werk voor de vakbeweging om met al die bedrijven afzonderlijk cao's af te sluiten. Alleen als zij georganiseerd zijn in werkgeversorganisaties die op bedrijfstakniveau een cao afsluiten, kan een groot deel van de werknemers onder een cao vallen. Enigszins paradoxaal hebben vakbonden dus een groot belang bij sterke werkgeversorganisaties.

Als vakbonden voor het overgrote deel van de werknemers cao's willen blijven afsluiten, is het belangrijker dat het lidmaatschap van werk-

geversorganisaties omhooggaat dan dat de vakbonden zelf meer leden krijgen! Dit neemt natuurlijk niet weg dat sterke vakbonden voor werknemers wel *betere* cao's kunnen afsluiten. Bovendien zet de aanwezigheid van sterke vakbonden werkgevers meer onder druk om lid te worden van een werkgeversorganisatie.

Terwijl er talloze studies zijn naar het dalende lidmaatschap van vakbonden, is naar het dalende werkgeverslidmaatschap vrijwel geen onderzoek verricht. Op basis van de beperkte onderzoeksliteratuur en interviews met een aantal vertegenwoordigers van werkgeversorganisaties concluderen we dat vooral twee factoren van belang zijn. Die zijn, opvallend genoeg, vergelijkbaar met de factoren die het dalende vakbonds lidmaatschap verklaren.

Allereerst lijken bedrijven diverser te worden, waardoor hun belangen meer uiteenlopen. Grote en kleine bedrijven, Nederlandse bedrijven en buitenlandse multinationals, bedrijven

De dekkingsgraad van cao's hangt veel sterker samen met de organisatiegraad van werkgevers dan met de organisatiegraad van vakbonden

in de 'traditionele' economie en in de digitale economie hebben vaak geen gelijklopende belangen. Grote bedrijven hebben dikwijls een zwaardere stem in de werkgeversverenigingen, waardoor kleine bedrijven zich er minder in herkennen en hun lidmaatschap opzeggen. De buitenlandse (vooral Angelsaksische) eigenaren van multinationals met een vestiging in Nederland hebben vaak weinig op met onze poldertraditie en sluiten zich niet als vanzelf aan bij een werkgeversorganisatie. Platformbedrijven –

Lucy pleegt onderhoud aan een bunkerboot.

van online winkels tot een taxibedrijf als Uber – claimen veelal dat zij niet tot dezelfde sector behoren als de ‘traditionele’ bedrijven. Zo stelt het management van ASML dat de metaalektro-cao niet bij het bedrijf past. Booking.com ziet zichzelf niet als reisbureau en weigert de cao van de reisbranche toe te passen. In Zweden voert Tesla al maandenlang een verbeterde strijd met de vakbonden over het afsluiten van een cao.

Een tweede factor – deels hiermee samenhangend – die het dalende lidmaatschap van werkgeversorganisaties verklaart, is dat nieuwe en snelgroeiende bedrijven niet meer vanzelfsprekend lid worden van een werkgeversorganisatie. Net zoals iedere volgende generatie werknemers zich minder aansluit bij een vakbond, zo lijken ook nieuwe bedrijven zich minder vaak aan te sluiten bij een werkgeversorganisatie. Uit een vergelijking van de cao-dekkingsgraad in een groot aantal branches blijkt dat de daling groter is in branches met relatief veel nieuwe en snelgroeiende bedrijven.

Het belang van een hoge dekkingsgraad

Hoe erg is het als het aandeel werknemers onder een cao daalt? Uit onze analyses blijkt dat de cao-dekkingsgraad lager is in branches met veel hoogopgeleiden en goed verdienende werknemers. Wellicht vinden die een cao niet nodig en dringen zij er bij hun werkgever dan ook niet op aan om een cao af te sluiten of een bedrijfstak-cao toe te passen. Cao's zijn echter niet alleen van belang voor de arbeidsvoorwaarden van individuele werknemers, maar ook voor een reeks collectieve voorzieningen op brancheniveau.

Dat geldt allereerst voor de deelname aan een pensioenregeling. Weliswaar bieden ook bedrijven zonder cao hun personeel vaak een pensioenregeling aan, maar de kans daarop is aanzienlijk groter als er een cao geldt. In veel bedrijfstak-cao's worden ook afspraken gemaakt over een scho-

Vakbonden hebben paradoxaal genoeg een groot belang bij sterke werkgeversorganisaties

lingsfonds (O&O fonds).⁴ Zeker in een krappe arbeidsmarkt is het van belang dat bedrijven investeren in de scholing en ontwikkeling van personeel – niet alleen voor zichzelf, maar ook voor andere bedrijven. Zonder (bedrijfstak-)cao is de kans groter dat bedrijven afzien van scholingsinspanningen uit vrees dat hun personeel daarna overstapt naar een concurrent.

De cao is ook een belangrijk instrument om loonverschillen te matigen. Internationaal gezien is er een vrij sterke samenhang tussen de ongelijkheid van de lonen en de dekkingsgraad van cao's. In landen met een cao-dekkingsgraad rond de 80% is de loonongelijkheid ongeveer een kwart kleiner dan in landen met een dekkingsgraad rond 20%.⁵ Dit komt vooral doordat cao's (en in het bijzonder bedrijfstak-cao's) de loonverschillen tussen bedrijven verkleinen. Daarom is het belangrijk dat ook hoogbetaalde werknemers onder een cao (blijven) vallen.

Tot slot is de cao ook van belang voor het landelijke polderoverleg. In Nederland worden vrijwel geen belangrijke sociaaleconomische hervormingen doorgevoerd zonder voorafgaand overleg met en instemming door de sociale partners. Een belangrijk motief voor de overheid om het beleid af te stemmen met de sociale partners is dat zij vaak nodig zijn voor een succesvolle implementatie van het beleid. Dit geldt bijvoorbeeld voor de hervorming van het pensioenstelsel, die alleen succesvol kan worden geïmplementeerd als de circa 175 pensioenfondsen, waarin de sociale partners in het bestuur zitten, daaraan meewerken. Ook andere beleidswijzigingen veronderstellen vaak dat de sociale partners daaraan op decentraal niveau

in het cao-overleg invulling geven, of ze in ieder geval niet actief tegenwerken.

Ook de aanbevelingen die de sociale partners in de Stichting van de Arbeid gezamenlijk doen, hebben alleen zin als deze in cao-afspraken worden omgezet. Naarmate minder werknemers onder een cao vallen, neemt het vermogen van de sociale partners af om nationale afspraken te vertalen naar het decentrale niveau. Het wordt dan voor de overheid minder aantrekkelijk om concessies te doen aan de sociale partners, omdat daarmee minder dan vroeger gegarandeerd is dat zij in staat zijn dit beleid in het grootste deel van de economie in cao-afspraken te vertalen. In de huidige situatie dreigen vakbonden en werkgeversorganisaties zij aan zij aan invloed te verliezen.

Hoe de dekkingsgraad te verhogen?

De EU-richtlijn over toereikende minimumlonen verplicht lidstaten met een dekkingsgraad onder de 80% om te 'voorzien in een kader dat de nodige voorwaarden voor collectieve onderhandelingen schept en een actieplan op [te] stellen ter bevordering van collectieve onderhandelingen teneinde de dekkingsgraad van collectieve onderhandelingen trapsgewijs te verhogen'.⁶ Lidstaten moeten uiterlijk op 1 oktober 2025 een verslag over de stand van de cao-dekking in hun land indienen. Aangezien de cao-dekking in Nederland ruim onder de 80% ligt, zal de overheid het komende jaar dus een plan moeten opstellen om de dekkingsgraad te verhogen.

Lastig is dat de overheid vanwege de contractvrijheid van werkgevers en vakbonden slechts beperkte mogelijkheden heeft om een verhoging van de cao-dekkingsgraad direct te ondersteunen. De wettelijke eisen die in Nederland gelden voor het afsluiten van een cao zijn licht. Er zijn weinig mogelijkheden om het nóg gemakkelijker te maken een cao af te sluiten.

Het enige wat in dit verband mogelijk een positief effect op de dekkingsgraad van de cao zou hebben, is als werkgevers ook met een ondernemingsraad een cao kunnen afsluiten.⁷ Er zijn echter goede inhoudelijke redenen waarom alleen vakbonden cao's mogen afsluiten, die vooral te maken hebben met het gebrek aan onafhankelijkheid en deskundigheid van OR-leden.

Terwijl er talloze studies zijn naar het dalende lidmaatschap van vakbonden, is naar het dalende werkgeverslidmaatschap vrijwel geen onderzoek verricht

Er is eerder aanleiding de eisen te verscherpen voor vakbonden die een cao wil afsluiten dan om deze te versoepelen, vooral ten aanzien van de onafhankelijkheid en representativiteit van vakbonden. Maar als bijvoorbeeld zogenaamde 'gele bonden' – die niet onafhankelijk zijn doordat zij grotendeels of geheel door de werkgever(s) worden gefinancierd – niet langer een rechtsgeldige cao kunnen afsluiten, zou dit in eerste instantie de dekkingsgraad van de cao juist nog verder kunnen verlagen.

Toch heeft de overheid wel een aantal andere opties om het afsluiten van cao's te bevorderen. Een eerste optie is om het bij meer wettelijke regelingen mogelijk te maken om hiervan bij cao af te wijken (zogeheten driekwart dwingend recht). Deze mogelijkheid bestaat nu vooral bij de maximale duur en het maximale aantal opeenvolgende tijdelijke contracten (de zogenoemde ketenregeling). Dit maakt het voor werkgevers aantrekkelijker een cao af te sluiten om daarmee een grotere mate van flexibiliteit te

Co en zijn mede-actievoerders bezetten het spoor, met op de achtergrond de kolentrein op de HES terminal. De Amsterdamse politie heeft de actievoerder uiteindelijk (zonder geweld) van het spoor afgehaald en opgepakt.

realiseren dan volgens de wet is toegestaan. Het is dan wel van groot belang dat de vakbonden die hiermee akkoord gaan voldoende onafhankelijk en representatief zijn en in staat zijn concessies op andere terreinen af te dwingen.

Een tweede optie is dat de overheid bij publieke aanbestedingen een cao als vereiste stelt.⁸ Aangezien de aanbieder met de laagste

Buitenlandse eigenaren van multinationals met een vestiging in Nederland sluiten zich vaak niet aan bij een werkgeversorganisatie

prijs nu veelal de grootste kans heeft de aanbesteding te 'winnen', hebben bedrijven zonder cao een concurrentievoordeel ten opzichte van bedrijven met cao. Als de overheid tot taak heeft om cao-onderhandelingen te bevorderen, zou zij geen opdrachten moeten verstrekken aan partijen die zich daaraan onttrekken. Dit zou deze bedrijven een sterke prikkel geven om een cao af te sluiten of een bedrijfstak-cao toe te passen.

Een derde optie is om werkgevers te verplichten over een cao te onderhandelen als een erkende vakbond daarom vraagt. Onder bepaalde omstandigheden kan dit nu al door de rechter worden afgedwongen, zoals recent bleek uit een uitspraak van de Hoge Raad.⁹ Hierbij past wel de kanttekening dat de plicht om te onderhandelen niet garandeert dat men tot overeenstemming komt en een cao afsluit. Een werkgever die per se geen cao wil, zal er altijd in slagen om de cao-onderhandelingen te laten mislukken. Niettemin wordt de werkgever dan wel gedwongen om expliciet aan te geven welke arbeidsvoorwaarden hij bereid is aan zijn me-

dewerkers te bieden. Een bijkomend effect van een onderhandelingsplicht zou kunnen zijn dat (middel)grote bedrijven zich bij een werkgeversorganisatie aansluiten om te voorkomen dat zij zelf met een vakbond moeten gaan onderhandelen.

Actie vanuit werkgevers

Hoewel de overheid zeker een belangrijke rol heeft, zijn zoals gezegd de werkgeversorganisaties de cruciale factor voor de dekkingsgraad. Onder werkgevers is er tot nog toe weinig publiek geuit besef van het belang om hun organisatiegraad op peil te houden. Tegenover de vele aandacht – ook van werkgeverszijde – voor de dalende ledentallen en de afnemende representativiteit van vakbonden steekt de aandacht voor werkgeversorganisaties wel erg schril af.

Het begint ermee dat werkgeversorganisaties dit als een serieus probleem onderkennen. Op langere termijn is dit essentieel voor hun eigen voortbestaan. Zolang een bedrijfstak-cao algemeen verbindend verklaard wordt, hebben werkgevers er belang bij lid te worden van de brancheorganisatie om invloed te kunnen uitoefenen op de cao. Maar als de organisatiegraad in de buurt van de avv-ondergrens van 55% komt, kan een groot bedrijf de avv ongedaan maken door zijn lidmaatschap op te zeggen en zich zo aan de cao onttrekken. De werkgevers die nog wel lid zijn, zullen dan steeds meer concurrentie ondervinden van niet-georganiseerde werkgevers en toenemende druk ervaren om ook hun lidmaatschap op te zeggen. Als een cao eenmaal niet meer ge-avv'd wordt, is het risico groot dat het ledental van de werkgeversorganisatie steeds verder afkalt.

Een interessante optie om deze ontwikkeling te keren is door *tegelijkertijd* op verschillende niveaus cao's af te sluiten. Er ontstaat daarvoor een gelaagd cao-stelsel, zoals landen als

België en Zweden dit kennen. Waar nu bedrijfstak-cao's en ondernemings-cao's elkaar uitsluitende alternatieven zijn — je kunt slechts onder één cao vallen — kent een gelaagd systeem een hiërarchie van meerdere cao's. Zo zou, in aanvulling op bestaande bedrijfstak-cao's, een overkoepelende sector-cao voor bijvoorbeeld de gehele industrie, de gehele handel en/of de gehele zakelijke dienstverlening kunnen worden afgesloten. Daarin kunnen die arbeidsvoorwaarden worden geregeld die in alle op een lager niveau afgesloten bedrijfstak-cao's al nagenoeg op gelijke wijze geregeld zijn. Het voordeel hiervan is dat ook branches zonder (bedrijfstak-)cao in de betreffende sector dan onder de sector-cao vallen. Bovendien kunnen de onderhandelingen over de bedrijfstak-cao zich dan concentreren op die arbeidsvoorwaarden die de sociale partners specifiek voor die bedrijfstak of branche willen regelen. In een ondernemings-cao zouden nog aanvullende, op de onderneming toegesneden afspraken kunnen worden gemaakt, die ook met de ondernemingsraad kunnen worden overeengekomen.¹⁰

Waarschijnlijk is deze laatste optie het meest effectief om de cao-dekkingsgraad te verhogen. Dit vereist wel dat werkgevers — die nu alleen op brancheniveau en op nationaal niveau georganiseerd zijn — zich ook op het tussenniveau van de sectoren organiseren. Deze overkoepelende sector-cao's zullen waarschijnlijk wel een vrij 'smal' karakter hebben omdat ze op een grote variatie aan bedrijven betrekking hebben. Maar in ieder geval wordt dan voor het grootste deel van de werknemers een aantal basale arbeidsvoorwaarden bij cao geregeld.

Toch zal dit de onderliggende krachten die bijdragen aan de daling van de cao-dekkingsgraad niet wezenlijk veranderen. Als de organisatiegraad van werkgevers blijft dalen, zullen op den duur ook deze overkoepelende sector-cao's

niet meer algemeen verbindend kunnen worden verklaard. Dit roept de vraag op of er niet een meer fundamentele hervorming nodig is.

Naar een meer fundamentele hervorming?

Het Nederlandse stelsel van collectieve arbeidsverhoudingen kent een sterk voluntaristisch karakter. Er is relatief weinig in de wet geregeld en het initiatief voor collectieve arbeidsvoorwaardenvorming ligt primair bij de sociale partners zelf. In het grootste deel van de naoorlogse periode heeft dit systeem goed gewerkt. De 'gevestigde' vakbonden en werkgeversorganisaties hadden een hoge mate van autoriteit en werden algemeen erkend als legitieme vertegenwoordigers van de belangen van respectievelijk de werknemers en de werkgevers. Lidmaatschap

Booking.com ziet zichzelf niet als reisbureau en weigert de cao van de reisbranche toe te passen

van een werkgeversorganisatie was vanzelfsprekend. En hoewel nooit meer dan een op de drie werknemers lid was van een vakbond, werden er toch weinig vraagtekens gezet bij de rol van de vakbonden als vertegenwoordiger van alle werknemers.

Sinds het begin van deze eeuw vertoont dit model steeds meer scheuren.¹¹ Vanwege het voluntaristische karakter is het niet waarschijnlijk dat de vakbonden en werkgevers er op eigen kracht in zullen slagen deze neerwaartse tendensen tot staan te brengen. Integendeel, de kans is veel groter dat er een neerwaartse spiraalbeweging in gang is gezet die zichzelf steeds verder versterkt. Dat komt doordat de voordelen van collectieve afspraken sterk afhankelijk

zijn van het bereik van die afspraken. Als (vrijwel) iedereen – aan zowel werkgevers- als werknemerskant – aan een cao gebonden is, zijn de voordelen ervan groot en is de prikkel om zich eraan te onttrekken klein. Maar als het systeem begint te eroderen, realiseren steeds meer partijen zich welke voordelen het heeft als zij niet langer aan de collectieve afspraken gebonden zijn. Individuele werkgevers kunnen hun concurrentiepositie versterken als zij arbeidskrachten goedkoper kunnen inzetten dan op grond van cao-bepalingen, hetzij door zich aan de cao te onttrekken, hetzij door arbeidskrachten in te zetten die niet (zzp'ers) of onder een 'goedkope-re' cao (bijvoorbeeld uitzendkrachten) vallen.

De door ons besproken opties zullen waarschijnlijk niet afdoende zijn om de neerwaartse trend te keren. Mogelijk is de erosie al te ver voortschreden om binnen het bestaande stelsel de partijen weer de rol te geven die zij in de tweede helft van de vorige eeuw hadden. Het is de vraag of een systeem dat primair is gebaseerd op vrijwillig lidmaatschap van een werkgevers- of werknemersorganisatie en op de bereidheid van alle partijen om tot collectieve afspraken te komen, in de toekomst nog zal werken.

Dit zou betekenen dat arbeidsvoorwaarden in de toekomst steeds meer het resultaat worden van de onderhandelingskracht van individuele werknemers en dat collectieve arrangementen voor scholing en pensioenregelingen geleidelijk zullen verdwijnen. Simpel gezegd zou de Nederlandse arbeidsmarkt dan steeds meer Amerikaanse trekken gaan vertonen.

Er is daarom dringend behoefte aan een meer fundamentele gedachtewisseling over de grondslagen van ons stelsel van collectieve arbeidsverhoudingen. Als we het van belang vinden dat arbeidsvoorwaarden niet louter het resultaat van marktkrachten zijn, zijn er in beginsel twee opties.

De eerste is dat de rol van cao's die het resultaat zijn van 'vrije' onderhandelingen tussen vakbonden en werkgevers steeds meer wordt overgenomen door de overheid. Feitelijk zou dit een terugkeer betekenen naar de naoorlogse periode van geleide loonpolitiek, toen de overheid de hoogte van de loonstijgingen bepaalde. Daar zouden ook een pensioenplicht en verplichte werkgeversbijdragen aan scholingsfondsen bij passen.

Zonder cao is de kans groter dat bedrijven afzien van scholingsinspanningen uit vrees dat hun personeel daarna overstapt naar een concurrent

Een belangrijk nadeel van deze optie is dat wettelijke regelingen haast per definitie uniform zijn en geen ruimte bieden voor de specifieke preferenties en mogelijkheden van afzonderlijke bedrijfstakken. Dit roept het risico op dat het maatschappelijk draagvlak voor die wettelijke regelingen smal zal zijn, waardoor zij niet loyaal zullen worden uitgevoerd – zoals destijds ook de geleide loonpolitiek steeds minder werd nageleefd.

De tweede optie is dat de overheid het lidmaatschap van werkgeversorganisaties en van vakbonden actief stimuleert of zelfs verplicht stelt. Stimuleren zou kunnen met een subsidie van het lidmaatschapsgeld, zodat er voor werkgevers en werknemers geen noemenswaardige financiële belemmering is om lid te worden. Dit brengt minder risico's voor de onafhankelijkheid van vakbonden met zich mee dan het huidige 'vakbondstientje' (feitelijk een beduidend hoger bedrag), waarmee werkgevers de vakbonden die een cao ondertekenen, financieel onder-

steunen. Ook dan zullen werkgeversorganisaties en vakbonden hun (potentiële) achterban nog moeten overtuigen dat het zinvol is lid te worden.

Als ook dit niet werkt, zou een verplicht lidmaatschap van een werkgeversorganisatie (zoals dat in Oostenrijk bestaat) de meeste vergaande optie zijn, eventueel in combinatie met de verplichting om een cao af te sluiten. Verplicht lidmaatschap van een vakbond is geen noodzakelijke voorwaarde voor een hoge cao-dekkingsgraad, zoals we eerder hebben gezien, omdat deze vooral afhangt van de organisatiegraad aan werkgeverskant. Maar een hoge organisatiegraad is wel belangrijk om de legitimiteit en onderhandelingskracht van vakbonden te vergroten. Dit zou bijvoorbeeld kunnen worden gerealiseerd via een *default* lidmaatschap of door alle werknemers te laten stemmen welke vakbond hen vertegenwoordigt in cao-onderhandelingen.

Wij realiseren ons dat deze opties ver af staan van de huidige praktijk en vermoedelijk op weerstanden zullen stuiten bij de gevestigde partijen. Maar wie niet over de fundamenteën van het bestaande stelsel wil nadenken, negeert dat die fundamenteën door vergaande betonrot zijn aangetast. Dat het bestaande stelsel in de afgelopen anderhalve eeuw goed heeft gefunctioneerd en dat zowel werkenden als werkgevers hierbij veel baat hebben gehad, garandeert helaas niet dat het ook in deze eeuw deze rol zal kunnen blijven spelen.

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op De Beer, P. & De Sauvage Nolting, R. (2024). *Balanceren op de cao-helling. Oorzaken van de daling van de cao-dekkingsgraad en wat eraan te doen is*. Publicatie 27. Amsterdam: Wetenschappelijk Bureau voor de Vakbeweging de Burcht.
- 2 Smid, E. (2023). Het slechtste jongetje van de klas? *S&D* 2023/5.
- 3 De Beer, P. & Keune, M. (2018). De erosie van het poldermodel. *Mens en Maatschappij*, 93(3), 231-260.
- 4 Formeel is dit meestal een afzonderlijke cao.
- 5 Berekend op basis van cijfers van de OECD.
- 6 EU (2022). *Richtlijn toereikende minimumlonen*. Richtlijn (EU) 2022/2041 van 22 oktober 2022, preambule lid 25.
- 7 Nu kunnen zij met de OR alleen een arbeidsvoorwaardenregeling overeenkomen die niet dezelfde status heeft als een cao
- 8 Deze mogelijkheid wordt ook gesuggereerd in de EU-richtlijn, preambule lid 31.
- 9 De Hoge Raad bevestigde de plicht van TUI om met de FNV cao-onderhandelingen te starten: <https://www.hogeraad.nl/actueel/nieuws-overzicht/2024/april/bslissing-hof-tui-vakbond-fnv-onderhandelen-cao-cabinepersoneel/>
- 10 Feitelijk kennen al veel bedrijfstak-cao's de mogelijkheid om op ondernemingsniveau specifieke afspraken te maken met de ondernemingsraad.
- 11 De Beer, P. & Keune, M. (2018). De erosie van het poldermodel. *Mens en Maatschappij*, 93(3), 231-260.

Wat is er met onze mannen aan de hand?

Mannen met laagbetaald werk zijn de afgelopen veertig jaar gemiddeld minder gaan verdienen, hebben minder vaak werk en minder vaak een vast contract. Dit is lang onopgemerkt gebleven doordat vrouwen in deze periode meer zijn gaan verdienen en doordat huishoudens kleiner werden en er dus minder monden gevoed hoefden te worden.

HEIKE VETHAAK & EGBERT JONGEN

*Heike Vethaak is universitair docent aan de Universiteit Leiden,
Egbert Jongen is hoogleraar aan de Universiteit Leiden.*

Het algemene beeld van de inkomensverdeling in Nederland over de afgelopen decennia is dat het gemiddelde inkomen trendmatig is gegroeid en dat er ook in de inkomens- en vermogensongelijkheid weinig is veranderd. Dat beeld is opmerkelijk om twee redenen. Ten eerste omdat er een voortdurend maatschappelijk debat is over de inkomensverhoudingen in Nederland.¹ Niet alleen wordt er regelmatig onderzoek gedaan naar de onderkant van de inkomensverdeling, met de focus op armoede en het niveau van het sociaal minimum², ook de middengroep – die onder druk staat – is in beeld.³ De bovenkant van de inkomensverdeling is regelmatig in het nieuws met de groei van de topinkomens.⁴

Het beeld van een stabiele inkomensverdeling is bovendien opmerkelijk vanwege de grote veranderingen die de afgelopen decennia hebben plaatsgevonden op de arbeidsmarkt, in de samenstelling van huishoudens en door de polarisatie van de maatschappij.⁵ Daarom hebben we, in opdracht van FNV, nader onderzoek gedaan naar de inkomensverdeling over de afgelopen veertig jaar.⁶

Uit dit onderzoek blijkt dat er onder de oppervlakte wel degelijk belangrijke veranderingen hebben plaatsgevonden in de Nederlandse inkomensverdeling. De groei van het besteedbaar inkomen voor huishoudens met de laagste inkomens was de afgelopen veertig jaar namelijk aanzienlijk lager dan voor de overige huishoudens. Dit komt door een afname, dan wel een relatief lage groei, van het marktinkomen van mannen in huishoudens met een betrekkelijk laag besteedbaar huishoudinkomen. Zij zijn deels minder gaan verdienen, hebben minder vaak werk en hebben bovendien steeds minder vaak een vast contract.

Het effect hiervan op de inkomensongelijkheid is enigszins beperkt door de toename

van het inkomen van vrouwen in huishoudens met een relatief laag huishoudinkomen. Deze toename komt voor een belangrijk deel omdat vrouwen steeds vaker betaald werk hebben gevonden, meer uren per week zijn gaan werken en ook per uur meer zijn gaan verdienen.

Naast de veranderingen in het inkomen, zijn ook de veranderingen in huishoudensamenstelling geconcentreerd binnen huishoudens met een laag huishoudinkomen. Het aandeel alleenstaanden is bij deze groep sterk toegenomen en het kindertal is sterk afgenomen. Op deze maatschappelijk relevante ontwikkelingen hadden we eerder maar beperkt zicht.

Ontwikkelingen in inkomens

Onze analyse beginnen we door te kijken naar de ontwikkeling van het besteedbaar inkomen en marktinkomen van huishoudens over de periode 1981-2021.⁷ We doen dit voor personen tussen de 25 en 60 jaar om de relatie tussen in-

Bij huishoudens met de laagste inkomens groeide de afgelopen veertig jaar het besteedbaar inkomen aanzienlijk minder dan bij andere huishoudens

komens en de arbeidsmarkt beter te kunnen begrijpen. We voorkomen zo dat wijzigingen in (vroeg)pensioen en onderwijsdeelname het beeld vertroebelen.

Gemiddeld genomen nam het besteedbaar huishoudinkomen toe met 1,1% per jaar (zie in figuur 1 de kolom helemaal links), wat optelt tot een groei van 53% over de periode van veertig jaar. Figuur 2 laat zien dat de oorzaak van deze inkomensgroei voor een groot deel te vinden

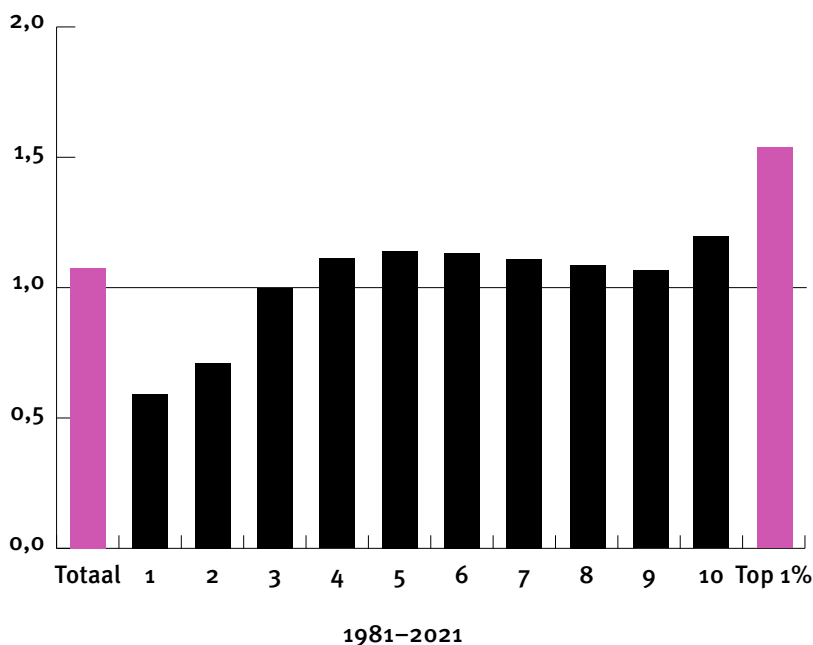
Het aantal alleenstaanden is, bij huishoudens met een relatief laag huishoudinkomen, sterk toegenomen en het aantal kinderen sterk afgenomen

is in de groei van het marktinkomen van huishoudens. Het gemiddeld marktinkomen van huishoudens maakte een vergelijkbare groei door als het besteedbaar inkomen, namelijk 54% in veertig jaar tijd.⁸ Dat het besteedbare inkomen en het marktinkomen een vergelijkbare

groei doormaakten betekent dat het inkomen voor en na belastingen en toeslagen gelijkmatig gegroeid is. Kortom: de gemiddelde effectieve lastendruk voor alle huishoudens *gezamenlijk* is vrijwel gelijk gebleven in deze periode.

Vervolgens kijken we naar hoe de groei van inkomens neerslaat op de inkomensverdeling.⁹ In tegenstelling tot wat eerder onderzoek suggereert zien we dat huishoudinkomen, zowel het besteedbaar inkomen als het marktinkomen, in Nederland niet gelijkmatig gegroeid is voor de verschillende inkomensgroepen. Wanneer we de inkomensverdeling opdelen in tien even grote groepen personen (decielen), waarbij het

Figuur 1 Gemiddelde jaarlijkse groeivoet van het reëel gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen per inkomensdeciel in de periode 1981–2021.

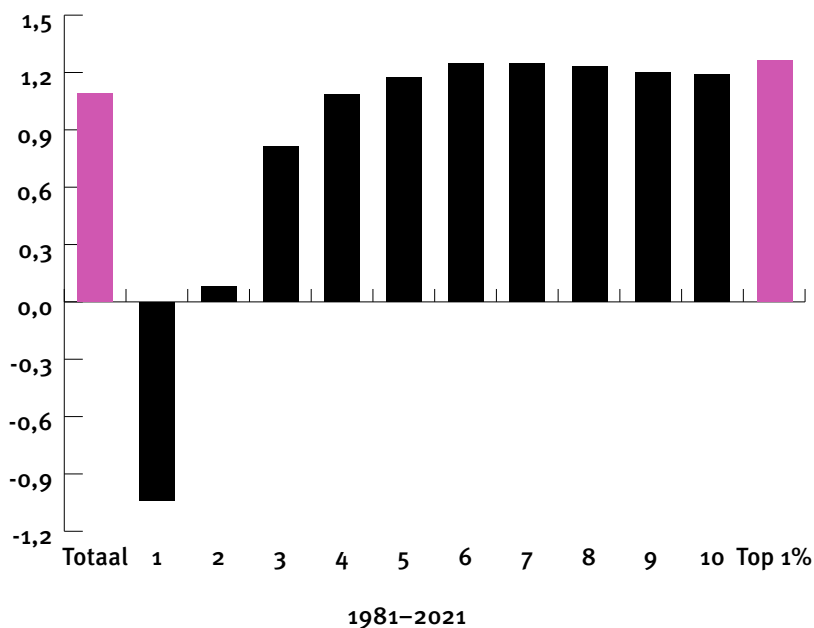
NB: De inkomensdecielen in het figuur zijn op basis van het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen.

eerste deciel de groep met de laagste inkomens is en het tiende deciel de groep met de hoogste inkomens (1 tot en met 10 in de figuren), zien we dat de inkomens van deze groepen niet in dezelfde mate zijn gegroeid.

Neem het besteedbare huishoudinkomen: de toename voor het eerste, tweede en derde inkomensdeciel was respectievelijk 26%, 33% en 49% over veertig jaar tijd. Deze groei is aanzienlijk lager dan de groei in de andere inkomensdecielen. Met andere woorden, de verschillen in het besteedbaar inkomen tussen de lagere en de hogere inkomensdecielen namen wel gelijk toe.

De veranderingen waren groter in marktinkomens van huishoudens dan in de besteedbare inkomens. Het gemiddeld marktinkomen van huishoudens van het eerste, tweede en derde inkomensdeciel nam in de periode 1981-2021 respectievelijk af met -35%, toe met 3% en toe met 38%. Tegelijkertijd kende de rest van de inkomensdecielen in deze periode een groei van ongeveer 60%. Het feit dat de ongelijkheid in besteedbaar inkomen minder sterk toegenomen is dan de ongelijkheid in marktinkomen betekent dat er in toenemende mate sprake is van herverdeling (met name door meer herverdeling via sociale uitkeringen inclusief de toeslagen).¹⁰

Figuur 2 Gemiddelde jaarlijkse groeivoet van het reëel gestandaardiseerd marktinkomen van huishoudens per inkomensdeciel in de periode 1981-2021.

NB: De inkomensdecielen in het figuur zijn op basis van het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen.

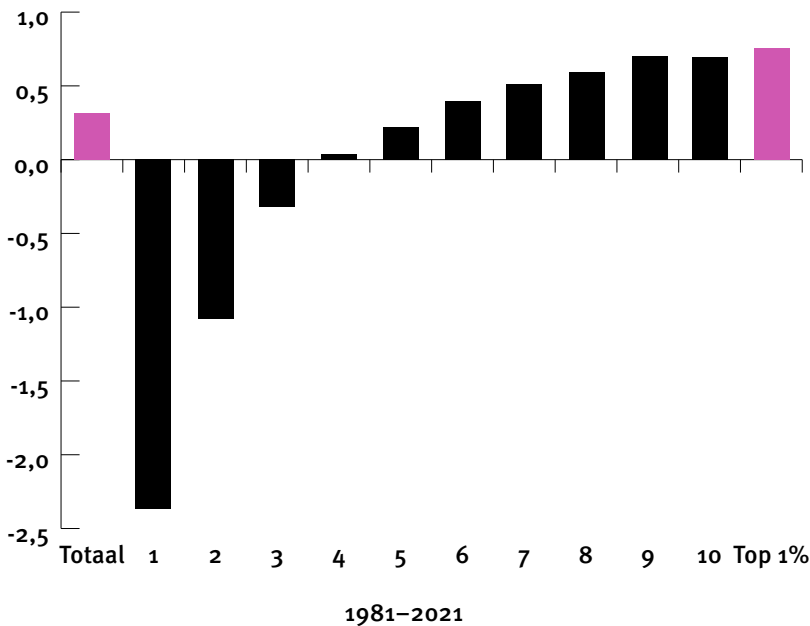
Opvallend is dat mannen en vrouwen over de periode 1981-2021 grotendeels tegengestelde ontwikkelingen hebben doorgemaakt. Het gemiddeld marktinkomen van mannen is wel toegenomen in de laatste veertig jaar, maar met 0,3% per jaar (13% over de hele periode) is die groei beperkt geweest (zie figuur 3). De verandering van de marktinkomens van mannen in de

Bij de mannen in de hoogste inkomensdecielen is er geen afname van het aandeel vaste contracten

laagste drie decielen is negatief met respectievelijk -62%, -35% en -12% over veertig jaar. Gezien de verschillende groeivoeten voor mannen in de lagere en hogere inkomensdecielen is de ongelijkheid in het marktinkomen van mannen aanzienlijk toegenomen, wat ook de ongelijkheid in huishoudinkomens heeft vergroot.

Figuur 4 laat zien dat het gemiddeld marktinkomen van vrouwen juist sterk toegenomen is in de periode 1981-2021, namelijk met 3,4% per jaar. Opgeteld is dat maar liefst 284% in veertig jaar tijd. Bedenk daarbij wel dat het gemiddelde inkomen van vrouwen in 1981 aanzienlijk lager was dan dat van mannen.

Figuur 3 Gemiddelde jaarlijkse groeivoet van het reëel persoonlijk marktinkomen van mannen per inkomensdeciel in de periode 1981-2021.

NB: De inkomensdecielen in het figuur zijn op basis van het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen.

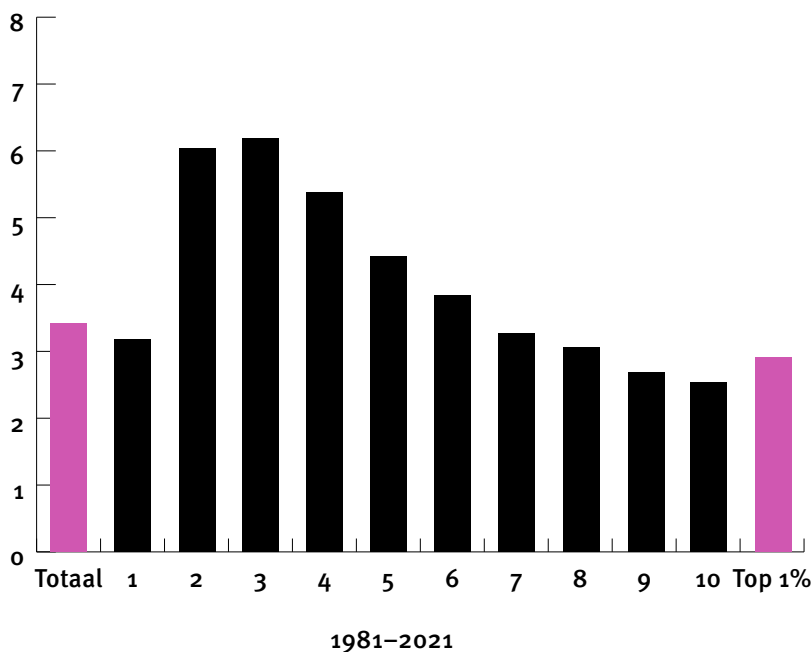
Hoewel vrouwen op alle inkomensniveaus meer zijn gaan verdienen, is de hoogste groei juist te zien onder vrouwen in de lagere decielen van het huishoudinkomen. Met name voor vrouwen in het tweede en derde deciel was de groei in marktinkomen groot, met gemiddeld 6% en 6,2% per jaar. Het belangrijk hierbij te beseffen dat de startniveaus van het inkomen van vrouwen aanzienlijk verschilt tussen de inkomensgroepen.

Hoewel de ongelijkheid binnen de marktinkomens van vrouwen nog steeds hoger ligt dan bij mannen, is het verschil aanzienlijk kleiner geworden. Doordat de inkomens van vrouwen

in de lagere inkomensdecielen harder zijn gegroeid dan de inkomens van vrouwen in de hogere inkomensdecielen is de ongelijkheid in marktinkomens van vrouwen afgenomen. Vooral het verschil in inkomens van vrouwen aan de onderkant ten opzichte van vrouwen in het midden van de inkomensverdeling is afgenomen. Hieruit kunnen we concluderen dat de groeiende ongelijkheid onder mannen de inkomensongelijkheid op het niveau van huishoudens heeft vergroot, terwijl de dalende ongelijkheid onder vrouwen deze juist heeft afgeremd.

Als we naar deze ontwikkelingen in de verschillende decennia kijken, dan zien we dat

Figuur 4 Gemiddelde jaarlijkse groeivoet van het reëel persoonlijk marktinkomen van vrouwen per inkomensdeciel in de periode 1981–2021.

NB: De inkomensdecielen in het figuur zijn op basis van het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen.

onder mannen (uitzonderingen daargelaten) over de hele periode 1981-2021 de inkomens aan de onderkant daalden, terwijl de inkomens van mannen in de hogere decielen toenamen. Onder vrouwen zijn er in de loop der tijd wel grote verschillen te zien. Het tempo waarmee het marktinkomen van vrouwen groeit neemt gestaag af, van 4,6% per jaar in de periode 1981-1991 naar 2,1% per jaar in de periode 2011-2021.

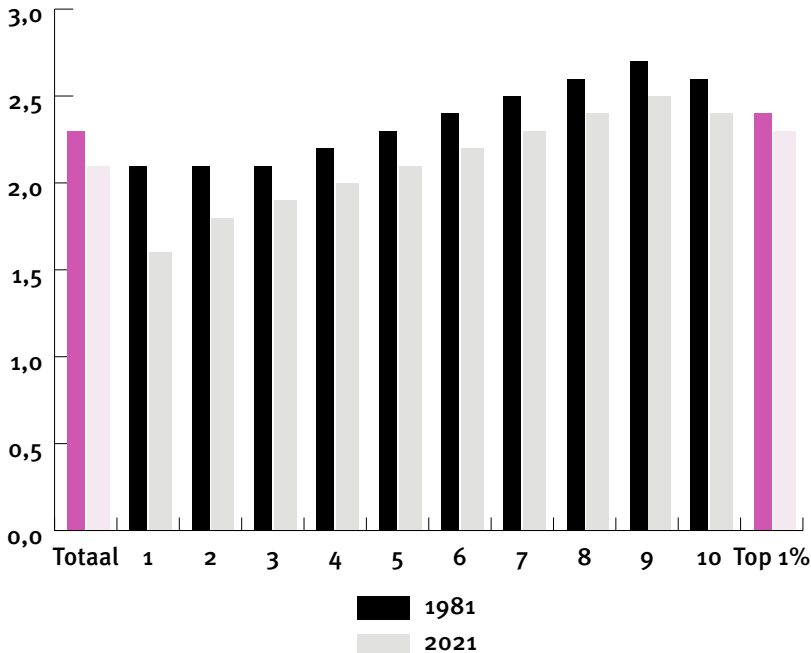
Opvallend is ook dat de sterke groei die vrouwen in de lagere drie inkomensdecielen hebben doorgemaakt grotendeels in de periode 1981-2001 plaatsvond. In het laatste decennium was de groei van inkomens ook voor vrouwen

in de onderste decielen van de inkomensverdeling van het besteedbaar huishoudinkomen het laagst (en zelfs mogelijk negatief). Daarmee neemt de dempende werking door de inkomensstijging van vrouwen op de toename in de gehele inkomensongelijkheid af.

Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt

De hierboven beschreven trends in inkomens gaan grotendeels hand in hand met die op de arbeidsmarkt. Gemiddeld genomen is de arbeidsparticipatie van mannen van 25 tot en met 60 jaar tussen 1981 en 2021 vrijwel onveranderd gebleven, namelijk rond de 90%. Maar, wanneer

Figuur 5 Aantal volwassenen per huishouden per inkomensdeciël.

NB: De inkomensdecielen in het figuur zijn op basis van het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen.

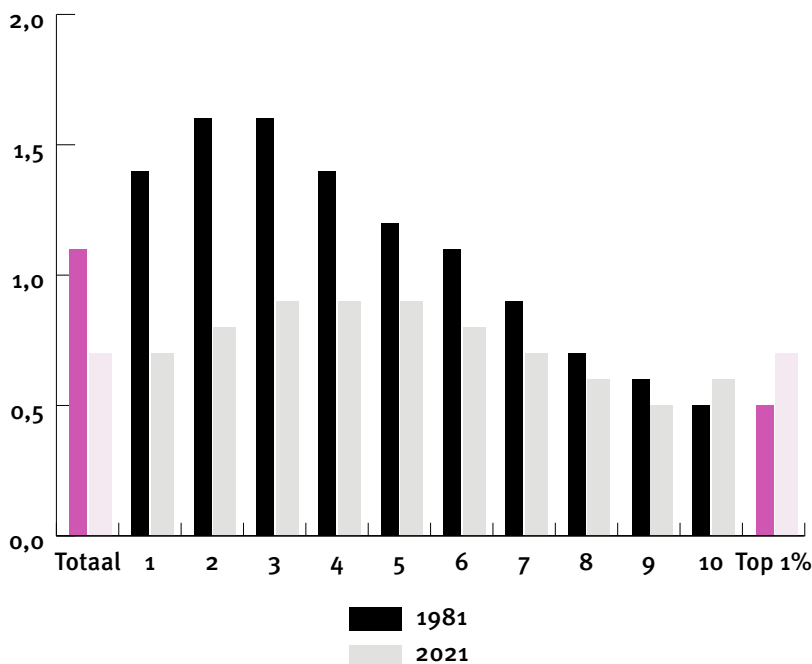
De slechtere positie van mensen aan de onderkant van de inkomensverdeling gaat waarschijnlijk gepaard met relatief hoge woonlasten

we naar de laagste decielen kijken zien we dat het aandeel werkende mannen gedaald is in de eerste twee decielen en ongeveer gelijk gebleven is in het derde deciel. Het aandeel werkende mannen is wel mondjesmaat toegenomen in de overige decielen. Maar de afgenomen participa-

tie in de onderste decielen is maar een deel van het verhaal, want de *werkende* mannen in deze groep – de laagste inkomens – zijn gemiddeld genomen ook minder gaan verdienen, terwijl de werkende mannen in de bovenkant van de inkomensverdeling juist gemiddeld meer zijn gaan verdienen.

Het beeld van de arbeidsparticipatie onder vrouwen is vergelijkbaar met dat van de marktinkomens van vrouwen, en is de belangrijkste factor achter de toename van de marktinkomens van vrouwen. Gemiddeld is de participatie van vrouwen sterk toegenomen in de periode 1981-2021, namelijk met 2% per jaar. De participa-

Figuur 6 Aantal minderjarige kinderen per huishouden per inkomensdeciel.

NB: De inkomensdecielen in het figuur zijn op basis van het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen.

tie van vrouwen van 25 tot en met 60 jaar is daarvoor meer dan verdubbeld; van minder dan 40% in 1981 naar meer dan 80% in 2021.

Vrouwen op alle inkomensniveaus zijn meer gaan werken, maar de groei is het hoogst onder vrouwen in de lagere decielen (net als de toename in het inkomen). Met name vrouwen in het tweede en derde deciel van het besteedbaar huishoudinkomen zijn meer gaan werken. Ook het gemiddelde aantal gewerkte uren per week is gestegen en heeft de afgelopen twee decennia een bijdrage geleverd aan de toename van het

Onder mannen is niet alleen de ongelijkheid in inkomen toegenomen, maar ook de ongelijkheid in inkomenszekerheid

marktkomen van vrouwen (daarvoor waren de gemiddelde uren per werkende vrouw weinig veranderd). Tot slot zijn werkende vrouwen ook meer gaan verdienen.

Naast de ontwikkelingen in participatie zien we ook veranderingen in de type contracten van werkenden. Bij mannen zien we gemiddeld een afname van het aandeel werkenden met een vast contract, en een toename van het aandeel werkenden met een tijdelijk contract en het aandeel zzp'ers. De afname van het aandeel mannen met een vast contract is geconcentreerd binnen de lagere decielen van het besteedbaar huishoudinkomen. Zowel het aandeel mannen met een tijdelijk contract als het aandeel mannen dat als zzp'er werkt is daar toegenomen. Bij de mannen in de hoogste inkomensdecielen zien we geen afname van het aantal mannen met een vast contract. Onder mannen is er dus naast een stijgende inkomensongelijkheid ook stijgende ongelijkheid in inkomenszekerheid.

Bij vrouwen is de afname van het aandeel dat een vast contract heeft wat kleiner. Echter, bij vrouwen zien we die afname over de hele inkomensverdeling van het besteedbaar huishoudinkomen. Bij vrouwen zit de toename in de flexibele arbeid met name in de stijging van het aantal vrouwen met een tijdelijk contract; de toename in het aandeel zzp'ers is voor vrouwen doorgaans minder sterk dan bij mannen.

Ontwikkelingen in de samenstelling van huishoudens

Niet alleen ontwikkelingen op de arbeidsmarkt spelen een rol bij het besteedbaar huishoudinkomen, ook de samenstelling van huishoudens heeft daar invloed op. Belangrijk daarbij is het aantal volwassenen en het aantal kinderen per huishouden, die samen de zogenoemde equivalentiefactor bepalen. Door het besteedbaar huishoudinkomen te delen door de equivalentiefactor krijgen we het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen. Het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen houdt onder andere rekening met het aantal personen in het huishouden waarover het inkomen verdeeld moet worden en eventuele schaalvoordelen binnen het huishouden (zoals bij de woonlasten en uitgaven aan voedsel).

De equivalentiefactor van een alleenstaande is altijd 1, terwijl bijvoorbeeld in 2021 de equivalentiefactor van een stel zonder kinderen 1,4 is (en niet 2, vanwege schaalvoordelen). Van een alleenstaande ouder met twee kinderen is de equivalentiefactor 1,52: naast de schaalvoordelen van sommige kosten zijn er wel twee extra monden te voeden.

De uitkomsten geven aan in hoeverre veranderingen in de samenstelling van huishoudens een rol spelen in de ontwikkeling van het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen, zowel gemiddeld als per inkomensdeciël.

De vergistingsvaten waarin de bacteriën hun werk doen. Van sinaasappelschil tot gas duurt ongeveer drie weken. Daarna gaat het gas of naar een kleine energiecentrale om er warmte en elektriciteit van te maken, of het gaat naar de installatie van het bedrijf Nordsol, die het methaan van het Co₂ scheidt om er bio-LNG van te maken, waarop schepen en vrachtwagens kunnen draaien.

Het is belangrijk te bedenken dat veranderingen in huishoudenssamenstelling er ook voor kunnen zorgen dat personen in een andere inkomensdecieelgroep terecht komen. Zo kunnen twee personen met hetzelfde persoonlijke inkomen als alleenstaande mogelijk in een lager inkomensdecieel belanden dan wanneer ze een stel zouden zijn – want het totale inkomen wordt dan niet door twee gedeeld, maar door 1,4.

Daarnaast is het belangrijk te beseffen dat een daling in het aantal volwassenen of kinderen in het huishouden niet noodzakelijkerwijs betekent dat het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen per persoon in het huishouden hoger zou zijn geweest zonder deze daling. Zowel de ‘noemer’ (de equivalentiefactor) als de ‘teller’ (het besteedbaar huishoudinkomen) van het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen veranderen hierdoor. Dit is met name relevant bij wijzigingen in het aantal volwassenen per huishouden, omdat zij vaak inkomen inbrengen naast dat het inkomen over meer personen verdeeld moet worden. De gepresenteerde cijfers moeten daarom vooral gezien worden als een indicatie van de mate waarin veranderingen in de samenstelling van huishoudens een rol spelen in de veranderingen van het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen.

De afgelopen veertig jaar is het aantal volwassenen per huishouden gedaald met -0,3 tot gemiddeld 2,1 in 2021 (figuur 5). Tussen de verschillende inkomensdecielen zijn er aanzienlijke verschillen te zien in de verandering in het aantal volwassenen per huishouden. In de lagere inkomensdecielen waren er gemiddeld genomen al minder volwassenen en dit verschil is over de tijd alleen maar toegenomen. Dit heeft ertoe geleid dat huishoudens in de hoogste inkomensdecielen een aanzienlijk hoger gemiddeld aantal volwassenen per huishouden

kennen, dan huishoudens in de laagste inkomensdecielen.

De relatief sterke daling van het aantal volwassenen per huishouden in de laagste inkomensdecielen betekent dat met name deze groep steeds minder gebruik kan maken van de schaalvoordelen van het samenleven. Dit heeft

De afgelopen veertig jaar is in toenemende mate sprake van herverdeling via sociale uitkeringen en toeslagen

de relatieve inkomensgroei van deze groep ceteris paribus verlaagd ten opzichte van de inkomensgroei van de hogere inkomensdecielen.

Het gemiddeld aantal minderjarige kinderen in huishoudens is flink afgenomen over de periode 1981-2021. Er is een daling van -0,4 kinderen per huishouden tot gemiddeld 0,7 minderjarig kind per huishouden in 2021 (figuur 6). Opnieuw zien we behoorlijk grote verschillen in de verandering in het aantal kinderen per huishouden tussen de verschillende inkomensdecielen. De afname van het aantal kinderen is het sterkste in de laagste inkomensdecielen. In het hoogste inkomensdecieel is er juist sprake van een toename van het aantal kinderen per huishouden.

De relatief sterke daling van het kindertal voor de laagste inkomensdecielen betekent dat deze groep het besteedbare inkomen over relatief steeds minder personen in het huishouden hoeft te verdelen. Dit heeft de relatieve inkomensgroei van deze groep verhoogd ten opzichte van de inkomensgroei van de hogere inkomensdecielen.

Gemiddeld over alle inkomensdecielen is het aandeel alleenstaanden en alleenstaande ouders toegenomen over de periode 1981-2021,

met respectievelijk 11 en 2 procentpunt. Het aandeel mensen dat deel uitmaakt van een stel met kinderen is afgenomen met -19 procentpunt. Daarnaast is het aantal mensen dat deel uitmaakt van een stel zonder kinderen toegenomen met 3 procentpunt en is het aandeel thuiswonende volwassen kinderen toegenomen met 2 procentpunt.

De toename in het aandeel alleenstaanden en alleenstaande ouders is vooral terug te zien in de lagere decielgroepen van het besteedbaar huishoudinkomen. Het aandeel alleenstaanden in de eerste, tweede en derde deciel nam over de periode 1981-2021 toe met respectievelijk 35, 28 en 21 procentpunt. Tegenover deze toename staat een afname in het aandeel mensen dat deel uitmaakt van een huishouden met een partner en kinderen, respectievelijk -39, -45 en -37 procentpunt.

Om iets te kunnen zeggen over de ontwikkeling van het bestedingsniveau per persoon in huishoudens is het nodig rekening te houden met de samenstelling van deze huishoudens. We willen immers ook de bestedingsniveaus tussen personen in verschillende huishoudtypen kunnen vergelijken, waarbij we dus rekening houden met schaalvoordelen en het aantal monden dat gevoed moet worden. Het is daarom nodig het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen te berekenen. Dat is het besteedbaar huishoudinkomen gedeeld door de equivalentiefactor.

Vooraf voor het eerste, tweede en derde deciel lijkt de verandering in de huishoudenssamenstelling relatief belangrijk in de ontwikkeling van het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen. Voor huishoudens in die groepen is dit besteedbaar huishoudinkomen de afgelopen veertig jaar minder gegroeid dan gemiddeld. Gemiddeld was de groei 53%, maar voor de eerste, tweede en derde deciel was de

groei respectievelijk 26%, 33% en 49%. Tegelijkertijd daalde voor huishoudens in deze drie onderste decielen de equivalentiefactor de afgelopen jaar het hardst. De gemiddelde equivalentiefactor is over de periode 1981-2021 met 9% afgenomen, maar de afname in de eerste, tweede en derde deciel bedroeg -20%, -18% en -13%. Daarbij is het belangrijk te beseffen dat een *daling* van de equivalentiefactor *ceteris paribus* tot een *stijging* van het gestandaardiseerd besteedbaar inkomen leidt. Met andere woorden: vooral voor het eerste, tweede en derde deciel lijkt de verandering in de huishoudenssamenstelling relatief belangrijk in de ontwikkeling van het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen, waarbij de veranderingen in de samenstelling van huishoudens een grotere verandering in ongelijkheid maskeert.

Aanbevelingen

Gezien de resultaten van ons onderzoek betwisten we het algemene beeld van grote stabiliteit in de inkomensverhoudingen in Nederland, al zijn de huidige verhoudingen, internationaal gezien redelijk egalitair. De groei van het besteedbaar inkomen in de laagste inkomensdecielen was de afgelopen veertig jaar lager dan in de rest van de inkomensverdeling.

De oorzaak van deze lagere groei aan de onderkant is vooral te danken aan de negatieve of beperkte groei van de marktinkomens van de huishoudens in de laagste decielen. Specifiek mannen in deze huishoudens zijn gemiddeld minder gaan verdienen (en hebben minder vaak een baan), wat de ongelijkheid onder mannen en tussen huishoudens heeft vergroot. Daarnaast hebben werkende mannen in lagere inkomensdecielen ook steeds minder vaak een vast contract.

Verder observeren we ook een aantal trends die een grotere toename in de ongelijkheid

Miljoenen banden zamelt Granuband in, die eerst worden versnipperd en daarna gerecycled. In de fabriek wordt het herwonnen rubber verwerkt tot nieuwe producten zoals fitnessmatten en gewichtsschijven voor krachttraining. Granuband is typisch een bedrijf dat de Port of Amsterdam wil hebben: innovatief, circulair en duurzaam.

hebben gemaskeerd. Zo hebben vrouwen in de lagere inkomensdecielen juist de grootste groei in participatie en inkomens doorgemaakt. Dit heeft de ongelijkheid onder vrouwen verkleind, en de toename in de ongelijkheid tussen huishoudens beperkt. Daarnaast zijn huishoudens over tijd kleiner geworden, zowel het aantal volwassenen als het aantal kinderen is sterk gedaald in veertig jaar tijd. Opnieuw waren de ontwikkelingen het meest prominent in de lagere inkomensdecielen.

Hoewel de afgelopen decennia de stijgende participatie van vrouwen in lagere inkomensdecielen, en de daarbij horende stijging van hun inkomens, de groeiende ongelijkheid tussen huishoudens heeft afgeremd, zal dit in de toekomst waarschijnlijk minder tegenwicht bieden. De reden daarvoor is dat groei van inkomens van vrouwen afneemt, zeker ook in de lagere decielen. Sterker nog, in de laatste periode 2011-2021 bleef ook onder vrouwen de ontwikkeling van marktinkomens in de lagere decielen achter bij die van vrouwen in de hogere decielen.¹¹ Wanneer deze ontwikkeling zich doorzet zullen zowel mannen en vrouwen in de lagere decielen een mindere inkomensstijging ervaren dan de mannen en vrouwen in de rest van de inkomensverdeling en zal de ongelijkheid verder toenemen.

In ons onderzoek laten we duidelijk zien dat de onderste groepen van de inkomensverdeling verder achterop zijn geraakt ten opzichte van de rest als het aankomt op arbeidsparticipatie, inkomen en vaste contracten, maar dit is waarschijnlijk nog niet het complete beeld. Het is namelijk niet ondenkbaar dat deze trends gepaard gaan met vergelijkbare trends op de woningmarkt, onderwijs en gezondheid.¹²

De slechtere positie van mensen aan de onderkant van de inkomensverdeling zal waarschijnlijk ook gepaard gaan met naar verhouding ho-

gere woonlasten en minder mogelijkheden om een woning te kopen. Ook hebben de kinderen in huishoudens met lagere inkomens mindere kansen dan die van kinderen in rijkere huishoudens.

Hoeveel inkomensongelijkheid acceptabel is, is uiteindelijk een politieke keuze, omdat er vaak een afruil is met doelmatigheid wanneer de inkomensongelijkheid wordt beperkt door meer herverdeling. Maar de overheid kan niet alleen wat doen aan de inkomensverdeling via herverdeling, maar ook door de verdeling van marktinkomens te beïnvloeden, bijvoorbeeld via scholing en het stimuleren van technologische ontwikkeling die werkenden aan de onderkant productiever maakt.¹³

Noten

- 1 Essen, C. van, Leenders, W., Lejour, A., Möhlmann, J. en S. Rabaté (2022). *Ongelijkheid en herverdeling*, CPB, Den Haag; Vrooman, C., Boelhouwer, J., Iedema, J. en A. van der Torre (2023). *Eigentijdse ongelijkheid*, SCP, Den Haag; SZW (2023). Kabinetsreactie op 'Eigentijdse ongelijkheid', Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 3 november 2023, Den Haag.
- 2 Zie bijvoorbeeld Commissie sociaal minimum (2023). *Een Zeker Bestaan: Naar een Toekomstbestendige Stelsel van het Sociaal Minimum*, rapport 1, 30 juni 2023.
- 3 Pommer, E., Jonker, J.-J., Torre, A van der en H. van Kempen (2011). *Minder voor het midden*, SCP, Den Haag.
- 4 Essen, C. van, Leenders, W., Lejour, A., Möhlmann, J. en S. Rabaté (2022). *Ongelijkheid en herverdeling*, CPB, Den Haag; *de Volkskrant* (2023). Topinkomens stijgen gematigd, wel nog eens 57,5 miljoen, 23 september 2023, Amsterdam.
- 5 Zie ook: Beer, P. de (2014). Groeiende beloningsverschillen in Nederland. In: Kremer, M., Bovens, M., Schrijvers, E. en R. Went, red. *Hoe ongelijk is Nederland — Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, WRR/Amsterdam University Press, Den Haag/Amsterdam, pp. 59-77; Salverda, W. (2014). De tektoniek van de inkomensongelijkheid in Nederland. In: Kremer, M., Bovens, M., Schrijvers, E. en R. Went, red. *Hoe ongelijk is Nederland — Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. WRR/Amsterdam University Press, Den Haag/Amsterdam, pp. 39-58; Werfhorst, H. van de (2014). Politieke en sociale gevolgen van inkomensongelijkheid. In: Kremer, M., Bovens, M., Schrijvers, E. en R. Went, red. *Hoe ongelijk is Nederland — Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. WRR/Amsterdam University Press, Den Haag/Amsterdam, pp. 39-58; Miltenburg, E., Geurkink, B., Tunderman, S., Beekers, D. en J. den Ridder (2022). *Burgerperspectieven*, bericht 2, SCP, Den Haag.
- 6 Vethaak, H. en E. Jongen (2024). *Stille wateren hebben diepe gronden*, Department of Economics Research Memorandum 2024.01, Leiden.
- 7 Besteedbaar huishoudinkomen is het inkomen van alle personen in het huishouden na ontvangst van uitkeringen en toeslagen en na het aftrekken van belastingen en premies. Dit corrigeren we voor inflatie om het in reële cijfers te krijgen (alle cijfers in dit onderzoek zijn in reële termen). Tot slot houden we rekening met de samenstelling van het huishouden (standaardiseren), dit doen we om rekening te houden met onder andere het aantal personen in het huishouden waarover het inkomen verdeeld moet worden en eventuele schaalvoordelen binnen huishoudens.
- 8 Met marktinkomen van huishoudens bedoelen we de som van inkomen uit loon, winst en vermogen van alle personen in het huishouden. Opnieuw houden we rekening met schaalvoordelen binnen huishoudens en standaardiseren we het inkomen.
- 9 Om inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid en de achterliggende determinanten presenteren we resultaten per inkomensdecil van de inkomensverdeling van het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen. We laten groeivoeten zien voor de gehele periode van veertig jaar. We houden de indeling van personen in decielen gelijk wanneer we naar verschillende uitkomsten kijken. Dit betekent echter niet dat personen over tijd niet in verschillende decielen kunnen zitten. Voor details over de methode verwijzen we naar het onderliggende onderzoeksrapport.
- 10 Zie Caminada, K., Brakel, M. van den, Goudswaard, K., Vethaak, H. en J. Been (2021). Inkomensongelijkheid en het effect van herverdeling, in Caminada, K., Jongen, E., Bos, W., Brakel, M. van den en F. Otten, red., *Inkomen verdeeld, trends 1977-2019*, CBS/Universiteit Leiden, Den Haag/Leiden, pp. 41-56.
- 11 Vethaak, H. en E. Jongen (2024). *Stille wateren hebben diepe gronden*, Department of Economics Research Memorandum 2024.01, Leiden.
- 12 Zie ook: Sociaal-Economische Raad (2023). *Gezond opgroeien, wonen en werken*.
- 13 Pen, J. en J. Tinbergen (1977). *Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling*, Elsevier, Amsterdam; Autor, D., Mindell, D. en E. Reynolds (2020). *The work of the future: Building better jobs in an age of intelligent machines*. MIT, Cambridge; Autor, D. (2021). CPB Lecture 2021: *Shaping the future of work*. CPB, Den Haag; Jongen, E., Van den Berge, W., Goos, M. en Y. Kerkemeros (2023). *Technologie, de arbeidsmarkt en de rol van beleid*. CPB Publicatie. Den Haag.

Sociaal-democratie: juist nu!

De groei van extreemrechts, klimaatverandering, een groeiende kloof tussen arm en rijk, oorlogen aan de randen van Europa: ook de sociaal-democratie wordt voor grote uitdagingen geplaagd. Overtuigende antwoorden zijn nodig. Het verleden kan daarbij behulpzaam zijn. In deze bijdrage sta ik eerst stil bij drie cruciale jaren uit de rijke geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie – 1937, 1946 en 1977 – om vervolgens over te gaan naar de actualiteit. Hoe zouden Banning en Den Uyl reageren op de grote uitdagingen van nu?!

1937: de nieuwe sociaal-democratie

In de jaren dertig van de twintigste eeuw, de jaren van de *Great Depression*, werd de sociaal-democratie in Europa geconfronteerd met grote werkloosheid en opkomend fascisme. In 1933 kwam Hitler in Duitsland aan de macht. De Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) werd direct verboden. In heel Europa was het onrustig. In de nog prille Nederlandse democratie was de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) op nationaal niveau van de regering uitgesloten. In het verzuilde Nederland wist de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) in 1935 bij de Statenverkiezingen bijna acht procent van de stemmen te halen. Het bracht de beken-

Politieke stromingen moeten zichzelf steeds opnieuw uitvinden om antwoorden te kunnen geven op nieuwe maatschappelijke uitdagingen. Ook de sociaal-democratie. Toch is het verstandig daarbij de blik af en toe ook achteruit te werpen en lessen uit het verleden ter harte te nemen.

RUUD KOOLE

Redacteur S&D, emeritus hoogleraar politieke wetenschappen, voormalig PvdA-voorzitter en senator.

de schrijver en essayist Menno ter Braak in 1937 tot het publiceren van zijn brochure *Het nationaal-socialisme als rancuneleer*.

In die sfeer nam de SDAP in datzelfde jaar een nieuw beginselprogramma aan, waarin de bakens flink werden verzet. Natuurlijk, ook in de decennia daarvoor waren veranderingen in het sociaal-democratische gedachtegoed aangebracht, maar het bleef voornamelijk op het marxisme gebaseerd. In 1913 had de SDAP een uitnodiging afgeslagen om samen met liberalen een regering te vormen. Samenwerking met 'burgerlijke partijen' was nog een brug te ver.

Toch werkte de SDAP tijdens de Eerste Wereldoorlog mee aan de grote grondwetswijziging van 1917, de Pacificatie, waardoor onder meer het algemeen kiesrecht mogelijk werd,

Het Plan van de Arbeid van de SDAP bood een optimistisch verhaal, een nieuw narratief op grond waarvan de achterban in loodzware tijden kon worden gemobiliseerd

waar de sociaal-democraten zo lang voor hadden gestreden. Want, zoals SDAP-voorman Troelstra zei, in tijden van oorlog 'overheerst de nationale gedachte de nationale geschillen'. Maar tegelijk was hij zeer teleurgesteld door het feit dat tijdens die Eerste Wereldoorlog van internationale solidariteit niets was gebleken. Zo vochten soldaten uit de Duitse arbeidersklasse tegen soldaten uit de Franse arbeidersklasse. Miljoenen doden vielen in de loopgraven.

Deze 'reality check' voor de sociaal-democraten nam niet weg dat Troelstra bleef hopen op een socialistische revolutie. De parlementaire

weg was volgens hem niet meer genoeg. Druk van buiten, als aanvulling op het parlement, was volgens hem nodig. Toen aan het einde van de Eerste Wereldoorlog in veel landen revolutieopstanden werden ondernomen, ook in Duitsland, meende Troelstra dat de revolutie niet bij Zevenaar zou ophouden. De Nederlandse sociaal-democratie, zo zei hij in een speech in Rotterdam in november 1918, was bereid de macht over te nemen, zij het uitsluitend op vreedzame wijze.

De rest van het partijbestuur was 'not amused' door deze individuele actie van Troelstra, waarin zij tevoren niet was gekend. Deze actie is bekend geworden als de 'vergissing van Troelstra' en had verstrekkende gevolgen voor de positie van de SDAP. Confessionele partijen gebruikten haar wat graag om de SDAP te isoleren. Pas in 1939 zou zij deelnemen aan de nationale regering. Op lokaal niveau lag dat anders; daar realiseerden sociaal-democratische wethouders in de grote steden vele praktische resultaten, vooral op het gebied van de volkshuisvesting.

In de jaren dertig van de vorige eeuw groeide de SDAP langzaam in in de nationale staat, zoals dat werd genoemd. Troelstra, die in 1930 was overleden, zou dit niet meer meemaken. De werkloosheid na de beurskrach van 1929 en het opkomende fascisme gaven de doorslag. De ondergang van de Duitse zusterpartij maakte veel indruk. Vanaf dat moment berichtte het sociaal-democratische dagblad *Het Volk* onophoudelijk over de jodenvervolging in het buurland.²

Politieke neutraliteit ten aanzien van de gebeurtenissen in Duitsland, zoals de Nederlandse regering die voorstond, was voor de sociaal-democraten onmogelijk. De SDAP had zelf ook veel last van repressieve maatregelen van de rechtse kabinetten-Colijn, waardoor zij nog eens extra overtuigd raakte van het grote belang van burgerlijke rechten en vrijheden. De democratische rechtsstaat werd nu ook princi-

pieel aanvaard. De democratie was niet slechts een middel om sociaal-democratische doelen te bereiken, maar werd nevensgeschikt aan die doelen. Met nadruk ging men zich *democratische* socialisten noemen.

Met het beginselprogramma van 1937 nam de SDAP afscheid van het idee van de klassenstrijd; de partij wilde voortaan ‘volkspartij’ zijn in plaats van ‘arbeiderspartij’

Ook op sociaaleconomisch terrein werden de bakens verzet. In 1936 publiceerden de vakbond (NVV) en de SDAP een *Plan van de Arbeid* om de werkloosheid tegen te gaan. Niet langer de socialisatie van alle productiemiddelen, maar een planmatige correctie van het marktmechanisme was de inzet.³ Dat is eveneens een ‘breidelings van het kapitalisme’, waar sociaal-democraten al langer om vroegen, maar dan door middel van de uitvoering van grote openbare werken, industrialisatie en meer grip op de banken. De staat werd geaccepteerd als middel om dat te bereiken.

Duidelijk was daarin de hand te herkennen van Jan Tinbergen, de latere Nobelprijswinner voor de economie. Ook al zou van het Plan niet direct iets worden gerealiseerd — de SDAP zat immers niet in de regering — het bood een optimistisch verhaal, een nieuw narratief op grond waarvan de achterban in deze loodzware tijden kon worden gemobiliseerd. Het tegendeel van een rancuneleer. En dat was zeker zo belangrijk: ‘Het moet, het kan: op voor het Plan!’ was de leuze.

Bij elkaar mondde dit in 1937 uit in dat nieuwe beginselprogramma. De natiestaat werd geaccepteerd. Men verzette zich hevig tegen het nationalisme van de nazi’s, maar omarmde wel

de ‘nationale gedachte’, zoals de jonge denker Stuuf Wiardi Beckman het — in navolging van Troelstra’s uitspraak uit 1914 — had geformuleerd. Al in 1933 had SDAP-fractievoorzitter in de Tweede Kamer, Willem Albarda, gezegd: ‘Wij zijn niet a-nationaal en nog minder anti-nationaal. Ook wij rekenen ons tot de volksgemeenschap wier wel en wee ons ter harte gaat.’⁴

Men begreep heel goed dat de achterban behoefte heeft te behoren tot een gemeenschap, waarmee men zich kan identificeren. Letterlijk staat in het programma van 1937: ‘De sociaal-democratische beweging weet zich door historische lotsgemeenschap deel van de Nederlandse natie en bouwt voort op de beste Nederlandse tradities van geestelijke vrijheid en verdraagzaamheid.’⁵

Van groot belang is dat de SDAP hiermee ook afscheid nam van het idee van de klassenstrijd. Niet voor niets sprak Albarda over de ‘volksgemeenschap’. De partij wilde voortaan ‘volkspartij’ zijn in plaats van ‘arbeiderspartij’. Het beginselprogramma van 1937 sprak van ‘de grote massa des volks’. Daaronder vielen niet alleen arbeiders, maar bijvoorbeeld ook andere ‘loontrekkenden’, zoals ambtenaren, bankemployés, onderwijzers, verpleegsters — die immers evenzeer leden onder de gevolgen van de economische crisis.

Tactische overwegingen ondersteunden deze veranderde opstelling. Wilde de SDAP als partij groeien, dan diende men zich niet tot de arbeiders te beperken. Wilde men eindelijk kunnen deelnemen aan de regering, dan was samenwerking met ‘burgerlijke’ partijen nodig. Daarnaast wilde men, door te appelleren aan de nationale gemeenschap, voldoen aan de behoefte bij kiezers aan identificatie met een gemeenschap die zeker in instabiele tijden breder werd gevoeld. Zo kon men ook de ‘totalitaire verleiding’ tegengaan die in het buurland tot het verdwijnen van de democratie had geleid. In

hetzelfde jaar 1937 stemde de SDAP-fractie voor het eerst sinds de Eerste Wereldoorlog voor de defensiebegroting.

Het gevolg was het ontstaan van een nieuwe versie van de sociaal-democratie, die eigenlijk tot op de dag van vandaag de basis vormt voor het optreden van sociaal-democraten, maar natuurlijk niet geheel onveranderd is gebleven.

1946 Partij van de Arbeid — vrijheid voor iedereen

Ruim een half jaar na de bevrijding werd in Amsterdam een nieuwe partij opgericht: de Partij van Arbeid. Nog net op tijd om mee te kunnen doen bij de verkiezingen van mei 1946. Een nieuwe partij, maar vooral een fusie van de SDAP met andere groeperingen: de progressieve liberalen van de Vrijzinnig-Democratische Bond, de progressieve christenen van de kleine Christelijk-Democratische Unie en enkele groepen afkomstig uit het verzet.

De PvdA was vanaf haar begin geen partij van de arbeiders, maar van de arbeid

De vreselijke oorlog lag nog heel vers in het geheugen. Veel landgenoten waren niet teruggekomen uit de concentratiekampen; anderen waren gevallen op het slagveld, waren aan uitputting ten onder gegaan of in het verzet gesneuveld. Voor weer anderen duurden — na jaren in jappenkampen in Indonesië, dat op dat moment nog steevast Nederlands-Indië werd genoemd — de zeer onzekere omstandigheden voorlopig nog voort. Veel trauma's en een land dat opnieuw moest worden opgebouwd.

Het oprichtingscongres van de PvdA werd voorgezeten door Willem Banning. Hij opende het congres met de volgende woorden: 'Er was

een diep, soms grimmig besef, dat de toekomst van ons geschonden volk, de toekomst van de brede zwoegende massa, de toekomst van gerechtigheid en vrijheid in deze lage landen ons de plicht oplegde om deze concentratie van gelijkgezinde krachten tot stand te brengen, als het innerlijk mogelijk zou zijn.'

Ook Willem Drees, op dat moment minister van Sociale Zaken en vice-premier, sprak over de nieuwe PvdA: 'Ik zie de groepen en partijen, die samenkomen, als grotere en kleinere riviertjes, die zich verenigen tot één grote stroom. Als wateren samenkomen, die van wat verschillende kleuren waren, omdat zij door verschillende grondsoorten hebben gestroomd, dan kan men in zo'n rivier nog een tijdlang verschillende schakeringen naast elkaar waarnemen. Dat verhindert niet, dat dan toch dadelijk het brede en diepe water, dat zo gevormd is, machtige schepen draagt, die op de zijtakken niet konden varen en dat water voor vruchtbaarheid bringende bevoeiingen veel ruimer beschikbaar is. Laat het zo zijn ook met de machtige stroom die vandaag is gevormd.'

Dit citaat werd onlangs met enige gretigheid aangehaald om er de huidige samenwerking van PvdA en GroenLinks mee te rechtvaardigen.⁶ Maar Drees vervolgde zijn beeldspraak over die 'machtige stroom' als volgt: 'Moge hij dan weldra breken door de vaak zo dorre velden der Nederlandse politiek, die doen groenen en tot vruchtbaarheid brengen en moge hij bovendien naar de toekomst dragen schepen met een rijke lading van socialisme en democratie, van bestaanszekerheid en stijgende welvaart, van menselijkheid en recht, van geestelijke en zedelijke verheffing'.⁷ Drees moest echt over de streep worden getrokken om in te stemmen met de fusie. Dat deed hij uiteindelijk, maar wel op voorwaarde van die 'rijke lading van socialisme en democratie'.

De nieuwe PvdA was, zoals bekend, het resultaat van de doorbraakpoging. Het vooroorlogse verzuilde partijstelsel moest doorbroken worden. Partijvorming op godsdienstige grondslag diende te verdwijnen. Alleen politieke beginselen zouden ten grondslag moeten liggen aan partijvorming. Daarover waren al voor en tijdens de oorlog vele debatten gevoerd. Het resultaat was de oprichting van de Partij van de Arbeid.

De naam was bewust gekozen: de PvdA was vanaf haar begin geen partij van de arbeiders, maar van de arbeid. Een partij voor alle werkenden, de 'brede zwoegende massa' van Banning, en voor gepensioneerden. Dat laatste werd meteen duidelijk door de noodwet-Drees uit 1947, waardoor ouderen een staatsuitkering ontvingen, de latere AOW. Het begin van de uitbouw van de verzorgingsstaat.

De naoorlogse sociaal-democratie richtte zich nadrukkelijk ook op de opkomende middenklasse. De PvdA was een volkspartij, die door middel van planmatige bijsturing van de economie de belangen van de gewone mensen probeerde te behartigen. Het Centraal Plan Bureau was in 1945 opgericht; eerder genoemde Jan Tinbergen was de eerste directeur.

Dit plandenken had in linkse kringen in Europa al voor de oorlog grote populariteit verworven. En de planmatige oorlogseconomie van de geallieerden stimuleerde dat denken nog eens. Daartegen was verzet gerezen. In 1944 publiceerde de econoom Friedrich Hayek in Engeland een invloedrijk boek tegen het plansocialisme: *De weg naar slavernij*. Hij trok het planmatig denken ad absurdum door, creëerde zo een stropop, waarmee hij korte metten maakte. De staat had volgens hem niet tot taak het kapitalisme te breidelen, in te perken, maar juist om concurrentie in de markt te bevorderen.

Hayek zou later bekend komen te staan als de peetvader van het neoliberalisme. De nieuwe

PvdA omarmde niettemin het plandenken en zou in 1951 een omvangrijk rapport publiceren, waarin het gedachtegoed van de nieuwe partij werd uitgewerkt. Titel: *De weg naar vrijheid*. Duidelijk als tegenhanger bedoeld van de titel van Hayek's boek.

Dit PvdA-rapport uit 1951 omschrijft het karakter van de sociaal-democratie als 'een beweging die de ganse maatschappij, zoals ze onder de inwerking van het kapitalistische systeem is geworden, wil hervormen tot een gemeenschap van vrije mensen'.⁸ Een vrij mens is iemand van wie de ontwikkeling als persoonlijkheid niet wordt belemmerd. Materiële nood, het ontbreken van bestaanszekerheid, onrecht, onveiligheid, aldus

De naoorlogse sociaal-democratie richtte zich nadrukkelijk ook op de opkomende middenklasse

het rapport, kunnen een mens lichamelijk en geestelijk ondermijnen. 'Het positieve element van de vrijheid', zo vervolgde het, 'is het zich richten van de mens op deze zelfontplooiing en in evenwichtige mate op dienst aan de gemeenschap in opoffering en verantwoordelijkheid.' De vrijheid kan slechts worden verzekerd in en door gemeenschap. En daarvoor is de georganiseerde samenleving een absolute voorwaarde.⁹

Het rapport uit 1951 koppelde plandenken dus aan gemeenschapsdenken, dat op zijn beurt weer was gekoppeld aan individuele ontplooiing en weerspiegelde daarmee het zogeheten 'personalistisch socialisme'. Dat personalistisch socialisme was in 1946, door toedoen van met name Banning, als ideologische basis voor de nieuwe partij geformuleerd. Banning had in de jaren twintig 'de massificatie, het materialisme en het ongebreidelde individualisme van de moderne, kapitalistische maatschappij'

gevreesd.¹⁰ Maar Banning legde zich daar niet bij neer. Hij was geen pessimist. Hij zag mogelijkheden om hiertegen een dam op te werpen door middel van een ethisch en reformistisch socialisme. Of zoals de historicus Rob Hartmans Bannings visie omschrijft: 'Het was aan het socialisme ervoor te zorgen dat individuele vrijheid en sociale gerechtigheid de grondslagen zouden vormen voor een nieuwe, hogere vorm van gemeenschap, waarin het individu zich volledig zou kunnen ontplooiën.'¹¹ Bannings groeiende invloed binnen de sociaal-democratie leidde ertoe dat dit personalistisch socialisme de basis werd voor de nieuwe PvdA in 1946.

De werkelijkheid in de sobere naoorlogse jaren was natuurlijk weerbarstiger dan Bannings verheven ideaal. Drees moest al zijn pragmatisme inzetten om als premier van naoorlogse kabinetten resultaten te bereiken. Maar het rapport *De weg naar vrijheid* van 1951 liet zien dat dit pragmatisme wel degelijk een ideologische basis had. Wie was de secretaris van de commissie die dit rapport opstelde en het feitelijk schreef? Een nog jonge Joop den Uyl.

1977

En zo komen we bij het derde jaartal 1977. Joop den Uyl is dan vier jaar premier geweest en tijdens de verkiezingscampagne hingen er overal posters met de staatsrechtelijk wat dubieuze leuze 'Kies de minister-president, Den Uyl'. De PvdA haalde maar liefst 53 zetels. Dat kwam niet alleen door die leuze, maar ook door het feit dat Den Uyl in de campagne voor een 'traditioneel sociaal-democratische profilering' had gekozen. Hij koos voor de 'mensen aan de onderkant' en liet zich niet de politieke agenda van het radicale middenkader opdringen, aldus de politico-loog Philip van Praag.¹²

Dat was toch bijzonder. Want de PvdA had sinds het midden van de jaren zestig een ingrij-

pend veranderingsproces doorgemaakt. Jongeren veroverden onder de banier 'Nieuw Links' de partij en hadden grote invloed op dat middenkader. Het paste in de bredere veranderingen van de jaren zestig. De sobere jaren vijftig waren voorbij.

Individualisering en secularisatie leidden tot ontzuiling in Nederland en een stille waardenrevolutie in de hele westerse wereld. Met voldoende brood op de plank en een dak boven je hoofd was aan belangrijke materiële waarden voldaan, zodat er ruimte kwam voor zogeheten post-materiële waarden, zoals feminisme, een gezond klimaat, ontwapening, democratisering, de derde wereld. Dat is die 'stille revolutie'.¹³

In de PvdA botsten oude en nieuwe gedachten. Een deel van de rechtervleugel moest niets van Nieuw Links hebben en stapte uit de partij, om DS'70 op te richten. De oude Drees zegde zijn lidmaatschap van de partij op. Den Uyl moest manoeuvreren tussen radicale vernieuwers en meer gouvernementeel ingestelden in de partij. Tegen die ongeduldige vernieuwers zei hij in 1970 dat de marges van democratische politiek smal zijn en dat de sociaal-democratie altijd binnen de democratie wil handelen. Tegelijk erkende hij dat de partij vernieuwing en verjonging wel kon gebruiken.

De PvdA van begin jaren zestig was door de nieuwe generatie als regentesk ervaren. Den Uyl wist die vernieuwing op te pakken, net zoals hij meewerkte aan de samenwerking met andere progressieve partijen, die begin jaren zeventig een gezamenlijk concept-regeerakkoord opstelden, getiteld *Keerpunt '72*. Zijn kabinet was daar in belangrijke mate op gestoeld. Maar Den Uyl realiseerde zich ook dat – ondanks de stille revolutie – grote groepen kiezers in 1977 nog steeds gevoelig waren voor de klassieke thema's van bestaanszekerheid en sociale rechtvaardigheid. Vandaar die traditioneel sociaal-democratische profilering.

Naar de sociaal-democratie van nu

Sinds de jaren zeventig is vaak geconstateerd dat de PvdA in een 'spagaat' zit, niet of nauwelijks meer in staat om als volkspartij al die verschillende groepen bij elkaar te houden. En dat zijn er nogal wat. Zo spraken medewerkers van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, de Wiardi Beckman Stichting, in 2007 van een 'gespleten ziel'. Kritisch spraken zij over de PvdA als een bonte verzameling 'van collectieve-sec-

Het rapport *De weg naar vrijheid* uit 1951 koppelde plandenken aan gemeenschapsdenken, dat op zijn beurt weer was gekoppeld aan individuele ontplooiing

tor-carriëristen tot derde wereld-idealisten; van sociaalliberale Derde Weggers tot hardcore socialistische SP-adepten; van Amsterdamse cultuurgevoelige grachtengordel tot Oost-Gronings-vakbondskader, van Rotterdamse migranteelraden tot de PvdA-afdeling New York'.

Aan bloemrijke taal heeft het de PvdA nooit ontbroken wanneer zij zichzelf weer eens analyseerde. Een paar jaar later, in 2010, riep de vertrekkende leider van GroenLinks, Femke Halsema, de PvdA op nu eens eindelijk te kiezen tussen wat zij noemde de 'sociaal-conservatieve stroming waar de SP de duidelijkste drager van is' en 'de sociaal-progressieven van GroenLinks en D66'.¹⁴

Maar waarom zou je hiertussen moeten kiezen? En is die kritische bedoelde opsomming van de WBS-medewerkers niet eigenlijk een prachtig voorbeeld van linkse samenwerking? Zoveel verschillende mensen voelden zich toen kennelijk thuis in dezelfde partij. Dat was ook electoraal zo. Eind 2005 stond de PvdA nog even op zestig zetels in de peilingen.

De werkelijkheid was natuurlijk ingewikkelder. Want sinds de jaren zeventig was er het nodige veranderd in de samenleving, wat van groot belang was voor de positie van de PvdA. Ik noem kort drie belangrijke ontwikkelingen.

De economie was van een industriële in een diensteneconomie veranderd. Dat had grote gevolgen voor de samenstelling van de werkende bevolking. Het aandeel arbeiders in de industrie of de haven nam af. Daar kwamen moderniserings nog eens bij.

In de havens, bijvoorbeeld, maakten containers het werk van vele havenarbeiders overbodig. Die zaten vervolgens zonder werk omdat de werkgelegenheid vanaf eind jaren zeventig fors daalde. Hun sociale wereld stortte in, want door het werk hadden zij ook vele contacten daarbuiten gehad. Die vielen nu weg. Zij ontvingen dan wel een werkloosheidsuitkering, maar zaten eenzaam thuis. Hun traditionele band met vakbond en partij verwaterde. Verweesd, zou Pim Fortuyn later zeggen.

Nogal eens hoor je zeggen dat de klassieke arbeidersaanhang van de PvdA bij recente verkiezingen naar rechtspopulistische partijen is overgestapt. Zo eenvoudig ligt dat echter niet. Die arbeidersaanhang van de PvdA is door maatschappelijke ontwikkelingen al vijftig jaar geleden sterk gereduceerd en de actuele winst van extreemrechts komt nauwelijks van mensen die de vorige verkiezing PvdA stemden.¹⁵

Eveneens zien we dat sinds de jaren zeventig het aantal mensen in Nederland met een migratieachtergrond sterk is toegenomen. De Nederlandse samenleving, die altijd al pluriform was geweest, werd nu ook in etnische zin diverser. Dat schuurde soms. Zeker vanaf de Fortuyn-revolte in 2002 is het onderwerp 'migratie' een terugkerend onderwerp bij verkiezingen. Politicologen spreken van de opkomst van de culturele dimensie, naast die van de altijd belangrijke sociaalecono-

mische dimensie in het kiesgedrag. Rechts-populistische partijen profileren zich op die culturele dimensie met anti-migratie-standpunten.

Een derde ontwikkeling die sinds de jaren zeventig dominant werd in het politieke discours, is het neoliberalisme. Het neoliberale gedachtegoed was er natuurlijk al veel langer¹⁶ — de econoom Friedrich Hayek is al genoemd — maar na Den Uyl moest zijn keynesiaanse benadering in de economie het afleggen tegen de neoliberale. Ook internationaal roken neoliberalen hun kans en predikten de terugtrek van de staat en het geloof in de heilzame werking van de markt. En met succes.

Bij de verkiezingen van 1977 koos Joop den Uyl voor de ‘mensen aan de onderkant’ en liet hij zich niet de politieke agenda van het radicale middenkader opdringen

In de Verenigde Staten kwam president Reagan aan de macht, die de overheid niet als de oplossing voor problemen zag, maar juist als het probleem. In Engeland verkondigde premier Thatcher een vergelijkbare boodschap en in Nederland voerde premier Lubbers een ‘no-nonsense’ beleid. Nederland werd kampioen in het terugdringen van de sociale zekerheidskosten, terwijl de vermogensbelastingen drastisch werden verlaagd.¹⁷ De vermogensongelijkheid in ons land nam sterk toe, terwijl de dreigende tweedeling tussen theoretisch en praktisch opgeleiden steeds meer realiteit werd. Het neoliberalisme ging gepaard met een doorgesloten individualisme. Succes werd beschouwd als een individuele verdienste; pech: je eigen schuld.

Gemeenschap, rechtsstaat, sociale rechtvaardigheid

Denken in termen van een gemeenschap raakte door het neoliberalisme op de achtergrond. Daarom is het de moeite waard om terug te grijpen naar Banning. Zijn benadering van het personalistisch socialisme, die de grondslag werd van de nieuw opgerichte PvdA, is in de tegenwoordige tijd goed te gebruiken als een inspiratiebron bij de beantwoording van de vraag of een nieuw sociaal-democratisch narratief mogelijk is. Natuurlijk geen exacte kopie van Bannings personalistisch socialisme. Tijden veranderen. Maar het idee dat de individu slechts tot bloei kan komen als ook de gemeenschap bloeit is nog steeds zeer relevant.

Iedereen wil zich ergens thuis voelen. In de familie, een vriendenclub, de regio, de voetbalclub, een politieke partij, een land. Vaak bij verschillende kringen tegelijk. We bezitten immers als individu vaak verschillende identiteiten. We zijn een pluriform land, altijd geweest. Ook in politieke zin.

Een land als politieke gemeenschap is volgens de sociaal-democratie een bijzondere gemeenschap: één die de bestaande verschillen opvangt en reguleert.¹⁸ Eén die diversiteit niet als bedreiging ziet, maar als gegeven. En die er voor moet zorgen dat al die verschillende kringen vreedzaam naast elkaar kunnen bestaan. ‘De boel bij elkaar houden’, zoals Joop den Uyl zei. Het organiseren van het pluralisme dient daarom gecombineerd te worden met het zorgen voor verbinding in de samenleving, bijvoorbeeld door gebruik van symbolen en het organiseren van momenten van nationale eenheid. Dat strookt met de ‘nationale gedachte’. Denk aan 4 en 5 mei. Ook veel sociaal-democraten hangen dan de vlag uit. Of denk aan het hijsen van de nationale driekleur wanneer een Nederlandse sportheld(in) een medaille heeft gehaald.

Maar het betekent niet dat één bepaalde waarde, die slechts in één of enkele kringen in de samenleving wordt onderschreven, tot nationale waarde wordt verheven om de eenheid in de politieke gemeenschap te bevorderen. Vroeger werd gezegd dat het christelijk geloof of de christelijke traditie het bindmiddel was voor een overigens zeer verdeelde samenleving. En na de secularisatie vanaf de jaren zestig en het doorgeslagen individualisme van het neoliberalisme vanaf de jaren tachtig vraagt men zich nu soms af of Nederland dit ‘seculiere experiment’ wel aan kan.¹⁹ Kan Nederland zonder een ‘bezielend verband’? En dan grijpen sommigen weer terug op de christelijke traditie, ook al gelooft men zelf helemaal niet. Dat is voor een sociaal-democraat geen begaanbaar pad.

Natuurlijk, iedereen mag geloven in de god die hij of zij wil. Ook binnen de sociaal-democratie. Er zaten niet voor niets zoveel dominees in de socialistische beweging. Maar voor de bijzondere politieke gemeenschap, die de Nederlandse natiestaat is, kan men één bepaalde godsdienstige richting niet als bij uitstek nationaal beschouwen. Scheiding van kerk en staat.

Wat dan wel? Naast symbolen en momenten van nationale eenheid, kan het sociale weefsel van de samenleving worden versterkt door het faciliteren van samenwerkingsverbanden van burgers. Van sportclubs tot cultuurhuizen, van broodfondsen tot energieclubs. Dat hoort eveneens bij een sociaal-democratische opvatting van een politieke gemeenschap.

Maar die politieke gemeenschap is er ook één die opkomt voor de ongeorganiseerden en die garandeert dat een individuele mens nooit in de knel komt van het collectief van een gemeenschap, of het nu een godsdienstige groep is of de politieke gemeenschap zelf. Mensen moeten bijvoorbeeld zonder gevaar een religie kunnen verlaten. En zij moeten zich beschermd

weten tegen een almachtige overheid, wat in de toeslagenaffaire duidelijk niet gebeurde.

Voorwaarde voor een goed functionerende politieke gemeenschap is daarom de democratische rechtsstaat. Aan die conclusie uit het SDAP-programma van 1937 is niets veranderd. Algemeen kiesrecht en gelijkheid voor de wet zijn

De PvdA van begin jaren zestig werd door de nieuwe generatie als regentesk ervaren

er wezenlijke kenmerken van. Elke volwassene, ongeacht stand, sexe of afkomst is gerechtigd om deel te nemen aan democratische verkiezingen. Verkiezingen die eerlijk verlopen en waarvan de uitslag wordt gerespecteerd. En allen die zich in Nederland bevinden worden in gelijke gevallen gelijk behandeld, zoals het in artikel 1 van de Grondwet staat. Dus niet zeggen dat alleen als een moslim zich aan de wet houdt hij hier mag blijven. Andere Nederlanders die zich soms niet aan de wet houden, mogen hier toch ook blijven?

In de democratische rechtsstaat beschermen grondrechten individuen tegen een machtige overheid, worden democratische besluiten op vreedzame wijze genomen door de meerderheid, die minderheden met respect bejegt en zo een tirannie van de meerderheid voorkomt.

Maar wat is er nu typisch sociaal-democratisch aan een pluriforme politieke gemeenschap gebaseerd op een democratisch rechtsstaat? Andere politieke stromingen vinden dat toch ook? Zeker, gelukkig vinden de meeste andere politieke richtingen dat ook. Maar niet alle. Rechtspopulisme groeit in heel Europa, en daarbinnen bevinden zich rechts-extreme partijen die niet schromen de rechtsstaat opzij te schuiven als het hen uitkomt. Daartoe hoort bijvoorbeeld een

Orban in Hongarije, maar evengoed zijn vriend Wilders in Nederland. Dat rechtsextremisme moet stevig op de inhoud worden bestreden. Samenwerken met een rechts-extreme partij in de hoop dat die partij zich zal matigen, onder meer door een groot aantal rancuneuze en anti-rechts-statelijke standpunten in de ijskast te zetten, zal averechts werken: het legitimeert rechts-extreme ideeën eerder dat dat het deze bestrijdt. Het past in elk geval niet bij de sociaal-democratie.

Dat is iets anders dan zorgen die onder meer bij PVV-stemmers leven over onderwerpen als migratie of volkshuisvesting niet serieus te nemen. En zo komen we bij het voor sociaal-democraten wezenlijke begrip van sociale rechtvaardigheid. De trits 'gemeenschap, rechtsstaat, sociale rechtvaardigheid' is bepalend voor het verhaal van de sociaal-democratie. Sociaal-democraten zijn ervan overtuigd dat een democratische rechtsstaat alleen goed kan functioneren op grond van een stevige basis van sociale rechtvaardigheid, waardoor mensen zich verzekerd weten van voldoende bestaanszekerheid. Eerlijk delen, solidariteit, zowel in eigen land als tussen landen en tussen generaties. Hierin zit het onderscheid met andere gemeenschapsdenkers die de grondrechten van de rechtsstaat oarmen. Het zat van oudsher in de naam: *sociaal-democraten*. De term 'bestaanszekerheid' die we de afgelopen tijd vaak hebben gehoord, is niet voor niets een sociaal-democratische term.

Deze werd gemunt in het *Plan van de Arbeid* uit 1936 en vervolgens overgenomen in het beginselprogramma van de SDAP van 1937. In de genoemde studie *De weg naar vrijheid* uit 1951 kwam bestaanszekerheid uitvoerig aan de orde, net zoals in het eveneens door Joop den Uyl geschreven rapport *Om de kwaliteit van het bestaan*. In dat laatste rapport uit 1963 benadrukte Den Uyl de noodzaak van goede publieke voorzieningen om bestaanszekerheid mogelijk te maken.

Het verbaast dan ook niet dat het begrip dankzij het kabinet-Den Uyl terecht kwam in de grondwet van 1983.

Het is mooi dat het begrip tegenwoordig zo breed wordt gedragen, al varieert de precieze omschrijving nogal. In *De weg naar vrijheid* uit 1951 ging het over economische zekerheid, maar dat werd nadrukkelijk gekoppeld aan vrijheid: 'Een ernstige belemmering voor de ont-plooiing van de mens is onvoldoende bestaans-zekerheid.'²⁰

Die arbeidersaanhang van de PvdA is door maatschappelijke ontwikkelingen al vijftig jaar geleden sterk gereduceerd

Vrijheid, maar dan voor iedereen, niet alleen voor mensen met een dikke portemonnee. Tegelijk moet worden gezegd dat de term bestaanszekerheid in de periode van het neoliberalisme vanaf circa 1980 bij de sociaal-democraten wat naar de achtergrond verdween, totdat het in 2005 in het nieuwe beginselprogramma van de PvdA, dat niet per ongeluk begint met de term vrijheid, weer werd opgenomen. In tussentijd had de PvdA weinig tegenwicht geboden tegen het dominante neoliberale discours.

In het recente verkiezingsprogramma van GroenLinks-PvdA wordt bestaanszekerheid weer nadrukkelijk beschouwd als voorwaarde voor vrijheid.²¹ Vrijheid voor iedereen. Om dat te bereiken is een sterke overheid nodig, die sociale rechtvaardigheid organiseert en goede publieke voorzieningen op de been houdt. Sterk, maar begrensd door de rechtsstaat.

Je zou zeggen: de actualiteit van het gedachtegoed van de sociaal-democratie is groter dan ooit. De behoefte aan gemeenschapszin is groot;

de rechtsstaat verdient tegelijkertijd stevige verdediging en de behoefte aan bestaanszekerheid leeft breed. Maar hoe kan dit gedachtegoed worden gerealiseerd nu grote volkspartijen zijn verdwenen, de Europese invloed op de nationale staten zeer is gegroeid, de klimaatverandering enorme uitdagingen met zich meebrengt, oorlogen om ons heen woeden en extreemrechts de wind in de zeilen lijkt te hebben?

Sociaal-democratie, juist nu!

Om die vraag te beantwoorden worden in deze laatste paragraaf in een virtueel hedendaags gesprek Banning en Den Uyl aan het woord gelaten. Ik beeld me in dat zij nu ongeveer even jong zijn als zij destijds waren toen zij voor het eerst hun invloedrijke gedachten op papier zetten. Maar zij hebben kennis genomen van wat er de afgelopen decennia is gepasseerd. Welk sociaal-democratisch verhaal zouden zij als hedendaagse millennials vertellen in reactie op genoemde uitdagingen?

Zij zouden de fnuikende werking van doorgeslagen individualisme van het neoliberalisme betreuren. Zij zouden waarschuwen tegen een samenleving die als los zand aan elkaar hangt en zich zorgen maken over de groei van rechtsextremisme in Nederland en Europa. Maar Banning zou een waarden-geladen optimistische insteek kiezen en daarom zeggen dat sociaal-democraten het belang van een bloeiende gemeenschap moeten benadrukken. Alleen in relatie tot anderen kun je uitgroeien tot een autonoom individu.²²

Wanneer mensen zich politiek in de steek gelaten voelen, politiek eenzaam zijn, zijn zij vatbaar voor rancune en ressentiment. Je thuis voelen in eigen land helpt daartegen. Iedereen hoort erbij, ongeacht afkomst, inkomen, gender, kleur, handicap of leeftijd. Niemand aan de kant. Een overheid die er is voor de mensen, hen

serieus neemt en niet vernedert. Kortom: een fatsoenlijke samenleving die de mensen een fatsoenlijk bestaan garandeert in een prachtig land.²³ Zo zou Banning de 'nationale gedachte' nu omschrijven.

Den Uyl zou dat aanvullen met het grote belang van Europa. Zonder samenwerking op Europees niveau zijn de nationale verzorgingsstaten niet houdbaar, kan migratie niet worden beheerst en kan de klimaatcrisis niet worden opgelost. Beiden zijn het erover eens dat de Europese Unie, net als de nationale staat, een bijzondere politieke gemeenschap is, die diversiteit reguleert op basis van een democratische rechtsorde. Eenheid in verscheidenheid.

Maar nog veel meer dan in Nederland, moet in de Europese Unie het neoliberalisme dat daar de afgelopen decennia domineerde, worden bestreden en vervangen door gereguleerde marktwerking. De Europese Unie zou volgens Banning en Den Uyl moeten bijdragen aan het bevorderen van bestaanszekerheid in de lidstaten. Zij moet niet worden afgewezen, maar worden bijgesteld in sociaal-democratische richting. Een socialer Europa. Dat kost strijd, maar het moet en het kan. Denk aan de Europese Richtlijn Minimumlonen of de Europese Pijler voor Sociale Rechten die recentelijk zijn aanvaard.²⁴

Denken in termen van een gemeenschap raakte door het neoliberalisme op de achtergrond

Bij het beheersbaar maken van de migratie speelt de Europese Unie eveneens een zeer belangrijke rol, maar daar is zij nog zoekende. De millennials Banning en Den Uyl benadrukken daarom de noodzaak dat de lidstaten en de Eu-

ropese Unie grip krijgen op migratiestromen, juist ook om onzekerheid bij kiezers daarover weg te nemen. Maar altijd met respect voor het menselijk leven.

Met instemming halen zij het beginselprogramma van de PvdA uit 2005 aan waarin staat dat Nederland geen ongelimiteerd absorptievermogen heeft en dat selectieve migratie dus nodig is, onder de voorwaarde dat politieke vluchtelingen altijd worden opgenomen.²⁵ Zij raden daarom aan nieuw beleid te baseren op de inzichten in het recent verschenen rapport van de staatscommissie Demografische Ontwikkelingen. Met name de arbeidsmigratie moet in goede banen worden geleid.

Over de oorlog in Oekraïne zijn Banning en Den Uyl boos en verdrietig. Dictator Poetin valt meedogenloos en ten koste van veel burger-slachtoffers een buurland aan. Tegen dergelijke agressie is waakzaamheid geboden en daarom pleiten zij als sociaal-democraten, net als in 1937, voor robuuste defensie-uitgaven. Want alleen wanneer de nationale veiligheid is zeker gesteld, kan men toekomen aan de verwezenlijking van het ideaal van vrijheid voor iedereen.

Bij het huidige conflict in Gaza voelen Banning en Den Uyl zich minstens zo boos en verdrietig. De vreselijke terroristische aanval van Hamas op 7 oktober vorig jaar op onschuldige Israëliëse burgers kan alleen maar in felle beoordelingen worden veroordeeld. Duidelijke veroordeling van de Israëliëse regering die in haar reactie daarop mensenrechten schendt en veel te weinig rekening houdt met de burgerbevolking in Gaza is evenzeer op haar plaats. Banning en Den Uyl staren voor zich uit: even weten zij niet goed wat daar een goede oplossing zou zijn...

Dat ligt anders bij het klimaatprobleem. Hoe gigantisch dit ook is, de millennials Banning en Den Uyl twijfelen er niet aan dat dit met gro-

te voortvarendheid moet worden aangepakt. De bedreiging van het leven op deze planeet door de opwarming van de aarde is afkomstig van menselijke activiteit en kan dus ook door ander menselijk gedrag weer worden tegengegaan. Maar om daarin te slagen moet iedereen de klimaattransitie kunnen meemaken. Niet alleen bedrijven en mensen met geld, maar ook Tante Truus driehoog achter in Amsterdam, Henk en Ingrid in de Achterhoek of Mohamed in Rotterdam-Zuid. Om draagvlak voor de noodzakelijke klimaattransitie te creëren en te behouden, is de

De trits ‘gemeenschap, rechtsstaat, sociale rechtvaardigheid’ is bepalend voor het verhaal van de sociaal-democratie

aanwezigheid van bestaanszekerheid een must. Zeker, de sociaal-democratie van de toekomst zal groen zijn, of zij zal niet zijn. Maar evenzeer geldt: een succesvolle klimaattransitie zal sociaaldemocratisch zijn, of niet zijn.

Op de vraag wat dit betekent voor de samenwerking tussen GroenLinks en de PvdA, roepen beiden in koor dat de partij slechts een vehikel is om een inhoudelijk doel te bereiken. Als dat door samen te werken beter kan, dan kan dat worden geprobeerd. Den Uyl herinnert aan de progressieve samenwerking in het begin van de jaren zeventig. Banning verwijst naar het ontstaan van de PvdA als fusiepartij. Maar hij wijst ook op de rede van Willem Drees op het oprichtingscongres in 1946. Die kon alleen instemmen met de fusie op voorwaarde van een ‘een rijke lading van socialisme en democratie’.

Sociaal-democratie, aldus Banning, is ook nu hard nodig! En Den Uyl voegt er aan toe dat om dat te bereiken vooral ook ‘de gewone mensen’ moeten worden aangesproken, zoals

dat in 1977 is gebeurd. Hij had wel moeten fronsen bij de uitslag van de recente Tweede Kamer verkiezingen, toen bleek dat de winst die de gecombineerde lijst GroenLinks-PvdA boekte grotendeels afkomstig was van kiezers die de vorige keer D66 hadden gestemd. Natuurlijk, je moet fatsoenlijke opvattingen hebben over rechtsstaat, klimaat, internationale verhoudingen et cetera, maar strategisch is het beter om electoraal de boer op te gaan met onderwerpen die raken aan sociale rechtvaardigheid, het onderscheidende kenmerk van de sociaal-democratie. Alleen op die manier, vervolgt Den Uyl, is een ontwikkeling naar een echte volkspartij weer mogelijk, ook al zal die door de steeds grotere diversiteit in de samenleving minder groot zijn dan vroeger. Die volkspartij kan ook worden benaderd door bredere linkse samenwerking, zeker in een periode dat rechtse partijen samen een regering vormen met een extreemrechtse partij. Zou een programmatisch akkoord 'Keerpunt 2025' van alle progressieve partijen niet tot de mogelijkheden behoren?, mijmert hij.

Noten

- 1 Dit artikel is verkorte en enigszins bewerkte versie van een lezing in het voorjaar van 2024 aan de Academie van Franeker.
- 2 Peter Jan Knegtmans (1989). De SDAP tussen klasse en natie (1929-1939). *S&D* 1989, p. 123.
- 3 Dat is de reden waarom ik vanaf de jaren dertig van sociaal-democratie spreek in plaats van socialisme, ondanks dat vele sociaal-democraten nog lang de term socialisme gebruikten. Ik volg hier Tony Judt, *Ill fares the land*, Londen, 2010, p. 229: 'But there is a significant distinction between 'socialism' and 'social democracy'. Socialism was about transformative change: the displacement of capitalism with a successor regime based on an entirely different system of production and ownership. Social democracy, in contrast, was a compromise: it implied the acceptance of capitalism – and parliamentary democracy – as the framework within which the hitherto neglected interests of large sections of the population would now be addressed.'
- 4 Knegtmans, op.cit, p. 122.
- 5 Bart Tromp (2002). *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PVDA 1878-1977*. Amsterdam, p. 394.
- 6 Tims 'S Jongers en Noortje Thijssen (2024). *Een machtige stroom. Over de kracht van linkse samenwerking*. Willem Dreeslezing 2023. Het citaat staat zowel op p. 11 als op p. 32.
- 7 Beide citaten van Drees ontleend aan: Hans Daalder (2003). *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948*. Amsterdam, pp. 403-4.
- 8 *De weg naar vrijheid. Een socialistisch perspectief. Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid*. Amsterdam, 1951, p. 8.
- 9 Ibidem, p. 9.
- 10 Frans Becker (2016). 'De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA', in : Frans Becker en Gerrit Voerman (red.). *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*. Amsterdam, pp. 127-160, citaat op p. 132.
- 11 Rob Hartmans (1988). *Het socialisme van Willem Banning. Bij de honderdste geboortedag van een 'vergeten' ideoloog*. In: *S&D* 1988, pp. 8-14, citaat op p. 9.
- 12 Philip van Praag (2016). Van kiezers en campagnes. De electorale ontwikkeling van de PvdA. In:

-
- Frans Becker en Gerrit Voerman (red.). *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*. Amsterdam, pp. 99-125, citaten op p. 109.
- 13 Ronald Inglehart (1977). *The Silent Revolution. Changing values and Political Styles among Western Publics*. Princeton.
 - 14 *De Volkskrant*, 25 november 2010.
 - 15 In november 2023 had slechts 1% van de PVV-kiezers de vorige keer (2021) PvdA gestemd. NOS-peiling.
 - 16 Zie: Bram Mellink en Merijn Oudenampsen (2022). *Neoliberalisme. Een Nederlandse geschiedenis*.
 - 17 Ibidem, p. 16.
 - 18 Sjaak Koenis, *Het verlangen naar gemeenschap. Over moraal en politiek in Nederland na de verzuiling*. Amsterdam, 1997, p 36.
 - 19 Hans Boutellier (2015). *Het seculiere experiment. Hoe we van God los gingen samenleven*. Amsterdam.
 - 20 *De weg naar vrijheid*, op. cit., p. 11.
 - 21 Adriaan van Veldhuizen (2024). De vrees is het zand in de machine van het leven. In: *S&D 2024/1*, pp. 54-63.
 - 22 Interview met Anja Machielse in *NRC*, 19 maart 2024.
 - 23 Hier wordt gerefereerd aan Avishai Margalit (1996). *The decent society*. Cambridge/Londen. Dit werk was ook belangrijke inspiratie voor het beginselprogramma van de PvdA uit 2005: 'Voor de Partij van de Arbeid staat... het recht op een fatsoenlijk bestaan centraal. Een bestaan dat een volwaardige participatie in de maatschappij mogelijk maakt, met ruimte voor wie wil en waardigheid voor wie niet kan. Een fatsoenlijk samenleving ontstaat waar vrijheid, solidariteit en verantwoordelijkheid elkaar de hand reiken' (art. 1.1, zie ook art. 3.2.1: 'Een fatsoenlijk bestaan'.)
 - 24 Agnes Jongerius (2023). De Brexit heeft Europa socialer gemaakt. In: *S&D 2023/5*, pp. 10-14.
 - 25 *Beginselen, Manifest opgesteld door het congres van de Partij van de Arbeid*, Delft, 29 januari 2005, artt. 3.3.4.

S&D online lezen

Abonnees van S&D kunnen zich aanmelden voor de digitale versie van S&D via send@wbs.nl.
Een los digitaal abonnement kost € 2 per maand.

INHOUD

- 3 *Redactioneel* Wat is er met onze mannen aan de hand?
- 4 *Vrijmipo* **P.N. van Eyck** De tuinman en de dood
- 6 *Column* **Meike Bokhorst** Kinderopvang: private aanbieders
en publiek belangen
- 7 **Joop van den Berg** Kabinet zonder volkspartijen
-
- 16 **Arjan Reurink** Prijzen reguleren in plaats van herverdelen
- 23 *A Better Port* Fotoreportage van **Wouter Zaalberg**
- 24 **Geert Schuermans** Waarom zijn de achterblijvers zo boos?
- 34 **Paul de Beer & Rein de Sauvage Nolting** Fundamentele discussie
over cao-stelsel nodig
-
- 46 **Heike Vethaak & Egbert Jongen** Wat is er met onze mannen aan de hand?
- 61 **Ruud Koole** Sociaal-democratie: juist nu!

9 789461 646194

S&D

JAARGANG 81 NUMMER 4 2024

vangennep